

А. Арзиева, Р. Илиева, Г. Азнибакиева

УЙГУР ТИЛИ

Умумий билим беридиган мәктәпниң 3-синипи үчүн дәрислик

3

Қазақстан Жумхурийити Билим және наука министрлігі
төвсийә қылған

Алмұта «Атамұра» 2018

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Уйг-922
А 76

Дәріслик Қазақстан Жумһурийитиниң Билим вә пән министрлиги тәстиқлигөн башлангуч билим бериш сәвийесиниң 1-4-сипилири үчүн «Уйғур тили» пәниниң иециланган мәзмундикі Типлиқ оқуш программисига мұвақиқ тәйярланди.

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

	– Дилбәр		– Һасан
	– дәрис		– ейтицлар
	– оқуцлар		– мұреккәп тапшурук
	– йезицлар		– жұп билән иш
	– йеци өхбарат		– ядигларда сақлаңлар
	– издиницлар	*	– чүшөнчә берилдиган сөздөр
	– топ билән иш		– тиңшаңлар
	– мәнбәдин издәңлар		– ойлиницлар

Арзиева А.Т. вә б.

A00 Уйғур тили: Үмумий билим бердиган мәктепниң 3-сипили үчүн дәрислик / А. Арзиева, Р. Илиева, Г. Азнибақиева. – Алмута: Атамұра, 2018. – 176 бет.

ISBN 978-601-331-259-0

ISBN 978-601-331-259-0

© Арзиева А., Илиева Р.,
Азнибақиева Г., 2018
© «Атамұра», 2018

ҢӨРМӨТЛИК ЯШ ДОСТ!

Силәрни үчинчи синипқа бегишланған «Үйгур тили» дәрислиги билән дост болушқа чақиримиз! «Үйгур тили» пәни силәрни вә синипдашлириңларни йеңи һәм қизиқарлық тил дунияси билән тонуштуриду.

Қолуңлардикі дәрислик арқылық ана тилда сөзләп, сөзниц құдрити билән гөзөллигини чүшинишкә, һис қилишқа вә уни баһалашни билишкә үгинисиләр.

Дәрисликтін жұмылә, мәтін тоғрилық көплигөн қизиқарлық мәлumatларни алисиләр. Сөзниц ясилиш сирини ечип, униң қандақ бөләкләрдин туридиғанлигини, қандақ ясилидиғанлигини билидиған болисиләр. Сөз түркүмлириниң үеңи бәлгүлири билән тонушуп, тил байлиғиңларни үеңи сөзләр билән бейитишқа мүмкінчилик алисиләр.

Дәрисликтиki үезиш маһаритини қелиплаштурушқа берилгөн көнүкмиләрни диққет билән орунлап, саватлық һәм чирайлық үезишни үгинисиләр.

Үйгур тилини тонуп-билишкә ташлиған қәдиминдарға утуқлар тиләймиз!

Дәрислик мүəллиплири

ЖАНЛИҚ ТӘБИӘТ

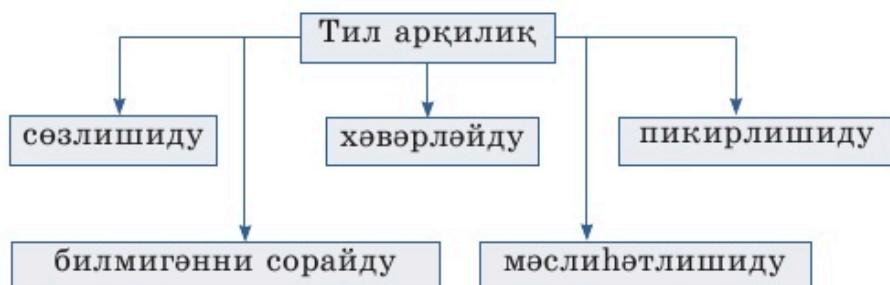
- Нутуқниң немә екәнлигини, униң түрлирини;
- Мәтин тоғрилиқ билидиғинимизни өскә чүширимиз;
- Ағзаки вә язма нутуқниң алайдиликлирини билидиган болимиз;
- Мәтин мәзмуни бойичә пикир билдүрүшкә қаритилған соалларни қураштурушни вә уларға жавап беришни;
- Охшаш мавзуда берилгән мәтиналарни селиштурушни;
- Тиңшалған мәтин бойичә тирәк сөзләрни бәлгүләшни үгинимиз.

Тил вə нутуқ

1. Схеминиң ярдими билән соалларга жавап беріңдер.

1. Нутуқ немә үчүн керек?
2. Нутуқ немә арқилик өмөлгө ашиду?

2. Шеирни диққат билән тиңшаңдар.

Тагил* мәшүк балиси,
Қоғлап кәтти бир көмдө.
Жұжиниңму аниси,
Йетип кәлди бирдәмдә.
«...Балам!
Жұжә, бери қач!
Сән асланни...қит, қит, қит!»
«Апа!
Ярдәм...
қойнуңни ач!
Мошу аслан... чит-чит-чит!»
Балисими қоғдашқа,
Серик тоху етилди.
Ана пана* болғачқа,
Жұжә аран қутулди.

Илия Бәхтия

- Шеир мәзмұнуни бойичә қәһриманларниң сөзлирини масла-штуруңдар.

Балисини қутулдурди.

Ярдәм сориди.

Қоғлап көтти.

- Һайванлар, һәқиқәтән, бир-бири билән сөзлишәмдү? Өз оюңлар билән бөлүшүңдар.
- Пикриңларни 3-тапшурұқта берилгән мәтингиди ой билән селиштуруңдар.

3. Мәтингини чүшинип оқуп, көчирип йезиңдар.

Һайванлар һәрхил тавуш чиқирип, бәлгү бериду. Үн арқиلىқ улар бир-биригө йеқинлап қалған ховуп-хәтәр тоғрисида хөвәрләйду. Һайванларниң сөзлишиши деги-нимиз тавуш бәлгүси. Шу тавуш бәлгүсидә бирнәччә мәна бар.

Сөзләш пәкәт адәмләргила хәс хисләт.

Яш гәдәк сөзләшни чоңлардин үгиниду.

- Ахирки икки жұмылға соал қоюңдар. Жаңап берип кө-рүңдар.
- Соалға жаңап бәргендә, нутукниң қайси түрини қоллан-диңдар?

ағзаки

язмичә

Һайванат

- Оқуңлар. Берилгән соалларға қандақ жаңап бәрген болар единлар?
- Жаңавиңларни тәһлил қилиңдар.

- Ағзаки нутук немә үчүн керөк?
- Язмичө нутук қандақ хизмәт атқуриду?
- Ички нутуқни қандақ вақитта пайдилинимиз?

4. Дикқәт билән тиңшашылар. Сөзләш нутқиниң кимгә тәэллүк екәнлигини ениңлаңдар.

- Йолдин өткөндө, пәхәс болуңлар!
- Иштийиндер ечиңсун!
- Бүгүн дәристә ким новәтчи?
- Тамақ ичишниң алдида қолуңларни жуюшни унтумаңлар!
- Қайнимиған суни ичмәңлар!
- Көктат, мевиләрни жуюп йәңлар!

5. Сүрәтләр бойичә күз пәслидә немә болидиганлиги тогрилик һекайә түзүңлар. Һекайә түзүш үчүн нутуқниң қайси түрини пайдилинисиләр?

Күз пәсли тәсвирләнгән рәсимгә дикқәт билән қараңдар.
Рәсим бойичә соал қоюңлар.

2

Жаңлиқ тәбиәт тогрилиқ немини билидигинимизни өскө чүшиrimiz

Мәтинг

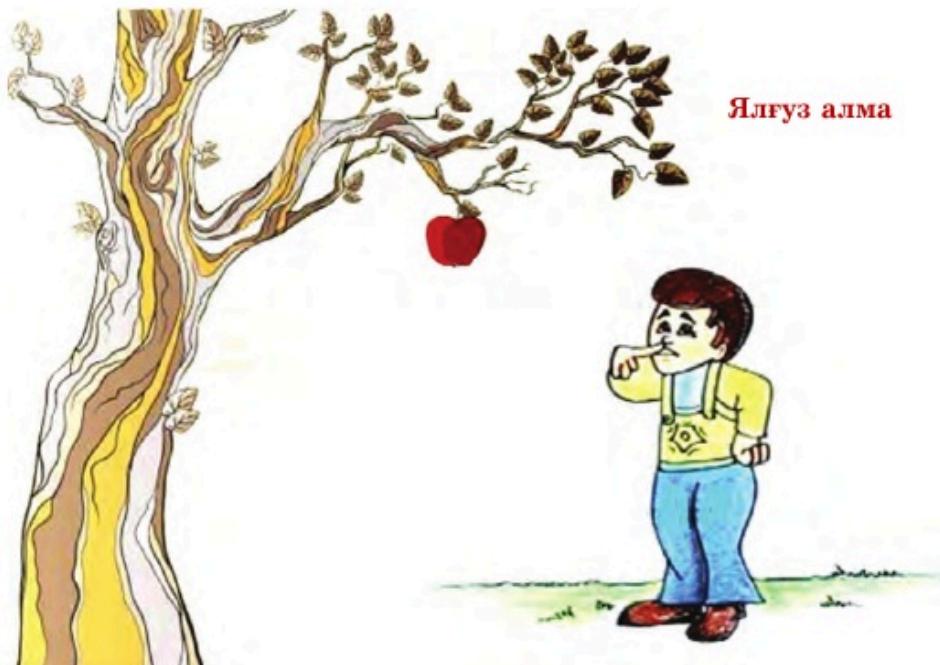
Мәтинг тогрилиқ немә билимиз:

- Мәтингдики жұмлайлар бир-бири билән мәзмуни жәһәттин бағлинишлик болуп келиду.
- Мәтингдә мәлум бир пикир болиду.
- Мәтинге сәрләвхә қоюшқа болиду.

6. Сүрәткә қарап, «Ахирқи алма» дегендеген сәрләвхә* бойичә мәтинг түзүңдер.

Бәхитжан бағниң ичи билән келиветип, алма дәриғидә қалған бир ялғуз алмини көрүп қалды...

Ялғуз алма

- Давами немә болуши мүмкін? Уни өзәңлар аяқлаштуруп йезиңдер.

Мәтингө нам қоюш – униң мавзусини яки мәтиндики асасий пикирни қисқичә ейтиш. Мавзу – мәтиндә ейтилған асасий вақиә билән пикир. Мәтиндики асасий ой – муәллипниң ейтқуси көлгөн асасий пикри. Мәтиндики мавзу билән асасий ой бир-бири билән зич бағлиништа болиду.

7. Мәтинни тиңشاңлар.

Тәбиәт – адәм балисиниң қутлуқ макани, пүтмәс байлиғи, саламәтлигиниң ишәшлик сақчысы. Шуның үчүн адәмләр уни қоғдайды, қәдирләйди, күтиду.

«Адәмниң иккى аниси бар: бири – туққан аниси, иккінчиси – тәбиәт».

Адәм балиси үчүн тәбиәт – көң сарай, мәңгү тозумас қутлуқ макан.

«Таза болса тәбиәт,
Аман болар адәмзат!»

Ф. Оңгарсынова

- Соалларга жарап беріңлар:
 1. Мәтин немә һәккідә?
 2. Тәбиәт тоғрилиқ йөнә қандак пикирләрни ейтисиләр?
 - Қениң қара һәрипләр билән йезилған жұмылә тоғрилиқ өз пикриңларни ейтіңлар.
 - Мәтингө сәрлөвхө қоюңлар. Қойған мавзу асасий ойниң қисқичә чүшәнчеси екәнлигини дәлилләп беріңлар.
 8. Мәтинни оқуп, қисимлирини ениңлаңлар.

Тошқанниң маҳтиниши

Тошқан өзәлдин* өзиниң қулиғини көрмигән екән. Бир күни аптапта ойнап жүрүп, өз көләңгисини көрүп

қапту. «Салпаң^{*} қулақ, өжайип сәт бир һайванғу бу», – дәп алди-кәйнигә қаримай қечипту. Қорққансири, «салпаң қулақму» тәңла келиватқидәк. Ахири һалидин кетип, бир дәрәқниң сайисига өзини ташлап йетипту. Әтрапиға қариса, һелиқи «салпаң қулақ» көрүнмәйдү. Тошқан хошал болуп, әркин нәпәс апту.

– Һелиму жүгрүк болуп қалғиним. Болмиса өвү мәхлүк мени тутувелип, аллиқачан йәветәтти. Мән һәқиқәтән батур екәнмән! – дәп махтинипту.

(Хәлиқ егиз иҗадийити)

• Алди-кәйнигә қаримай, көләңгә, батур сөзлириниң мәнасини изаһлық лугәттін тепип биливелиңлар.

9. Берилгөн сүрәтни пайдилинип, диалог түзүп йезиңлар.

- Қайси чөчәктин елинған?
- Диалогни еғизчө давамлаштуруңлар.

10. Орни алмишип кәткән мәтин бөләклирини рәтләңдәр.

Меһрибан бала

– Өзиз, һәммиси сени күтүп туриду. Жұр, дәм елип келәйли, – деди.

– Яқ, Савут, мән бүгүн баралмаймән, апам ағрип ятиду. Мениңдин башқа қарайдиган киши йоқ. Мән кәтсәм, апамға ким қарайду? – деди. Савут өһвални достлириға берип ейтти.

Дәм елиш күни балилар таққа чиқмақчи еди. Һәммиси жиғилди. Амма Өзиз кәлмиди. Достлири Өзизни узак күтти, униндин хәвәр болмиди. Өһвални билиш үчүн, унің өйигө Савутни өвәтти.

– Балилар, Өзиз өйдә ялғуз болса, биримиз унің йеніда болайли, – деди Һосман.

– У – мениң өң йекін достум, мән қалай, – деди Савут.

Балилар Өзизниң меһрибанлығы тоғрисида узак сөзләшти.

(Диктанттар топлами)

- Мәтинниң нәччә қисимдин туридиганлыгини ениқлап, һәр қисимға нам қоюңдар.

- Мәтиндикі асасий ойга мас келидиган мақални тепиңдер:

1. Сақлиқта хорлук йоқ.
2. Қорққанға қош көрүнәр.
3. Яхши дост башқа күн чүшкәндә әскәтиду.

- Ениқлиған мақални ядқа йезиндер.

3

11. Шеирни чүшинип оқуңдар.

Гүлхан

Жұруңлар, достлар,
Көлгө барайлуқ.
Отунни дөгилап,
Гүлхан яқайлуқ.

Яққан гүлханлар
Йорутсун көлни.
Нахша ейтайли,
Тутушуп қолни.

Таза наавада
Ойнап кетәйли.
Гезәл өлкигө
Рәхмәт ейтайли.

Илия Бәхтия

- Гүлхан, отун сөзлириниң мәнасини лугәтләрдин тепип оқуңдар.
- Өлкә сөзигө мәнадаш сөзләрни тепиңдар.

13. Мәтин түрлири төгрилиқ билимніңдарни есіндарға чүширилділар.

- «Мәтинниң түрлири» дегендеген схемига дикқәт қилип қараңдар.
- Мәтин қандак түрләргө бөлүніді?
- Мәтинниң түрлирини бир-бiri билән маслаштуруңдар.
- Мәтинниң қандак түрлири бар? Уларни бир-бiriдин қандақ ажыратышқа болиду?

14. Мәтинни оқуп, өз ара селиштуруңдар.

Тийин – найванларниң ичидә әң кичик жәнисівар. У қарифай, яңақ дәриғидә көп жүриду. Дәрекеләрдин озуқ жиғип, балилирини бақиду. У нурғун әмгәк қилишқа адәтләнгөн. Угисини дайым йөткөп, уни бирнәччө күнде селип болиду.

Тийинниң қуйруғи узун, чирайлиқ. Тирнақлири учлук. Қишлиғи соғдин ғеми йоқ – музлымайду. Тийинниң қияпитидин* наһайити мұлайымлиқ, жугачлық, хушхойлуқ охшаш хисләтләр* байқилиду.

Мәтинниң түрини ениқлаңдар. Қайсиси баянлаш мәтини, қайсиси тәсвирләш мәтини екәнлигини дәлилләңдар.

15. Мону тирәк сөзләрни пайдилинип, шеир токуңлар.

Патигул Мәхсәтова

16. Мавзууси билән сүрәткә қарап, шеирниң мәзмунини молжалаңлар. Андин шеирни оқуңлар.

Көзүң худди симаптәк,
Құлақлириң зәп дин-дин.
Яйлиң силиқ ипәктин,
Түяқлириң* таштәк чин.
Тепчәкләйсән орнуңда,
Тарс-турс қилип от чечип.
У ян, бу ян чаписән,
Чаң-топини тозитип.

Авут Мәсімов

- Оқуган шеирниң тәсвиirlәш мәтини екәнлигини дәлилләңдер.

17. Мәтинни оқуп, уни жуқурида берилгән мәтин түри билән селиштуруңлар: охшашлиги билән пәрки немидә?

Қазақстан Жұмғарийитиниң дәләт гербіда көкүч рәндә шацирақ тәсвирләнгөн, шацирақни айлинип Қуяш шолисидәк уықлар чечилған. Чоққисидики йорук юлтуз Вәтенимизниң нур чечип турғинини тәсвирләйдү. Икки тәрипидә қанатлық тулпарлар тәсвирләнгөн. Бұғдайниң башақлири тоқчилиқни, молчилиқни* билдүриду.

Төвән тәрипидики «Қазақстан» дегендеген йезик мәмлекитимизниң намини көрситиду.

- Мәтингиниң ахирқи жұмлисини йезицілар.

Диққат қилиңдер!

Нәрсә илмий мәтингінде еник берилсә, бәдий мәтингінде тәсвирий түрдә берилиду.

Илмий стильдіки тәсвирләш мәтингини түзүштә у нәрсінің қәйәрдә учришидигини, сиртқи көрүнүши (түри), адемнің қандақ пайдилинидиганлиғи әскертилиди.

- 18. Дудуқлимай, тез оқуңдар!

Вәзипә, вәдигә,
Веләмжан вападар.
Вәтәнгә важиптур,
Вижданлик варислар.

- 19. Важип сөзиниң мәнасини мәнбәләрдин* биливелиңдер.

- 19. Мәтингин оқуп, униң немә һәкқидә екәнлигини еникланцлар. Мавзу қоюңдар.

Бөрө – жиртқуч наиван. Бөрө тағларни вә жаңгалларни маканлап, қатирап жүриду. У соғдин қорқмайду.

Униң түки қелин болуп, уни соғдин қоғдайды. Бөрө тағлиқ жайларда яшайдыған адәмләргө көп зиян тәккүзиду. Кечилири мәлигә келип, қойларни йөйду.

- Бу баянлаш мәтиниму яки тәсвирләш мәтиниму?
 - Мәтинниң һәр қисмиға мавзу қоюп, рәжә түзүңлар.
 - Рәжә бойичә изаһат йезиңлар.
20. Мәтинни оқуңлар.

Тұлқө – әң чирайлиқ жиртқуч найванларниң бири.

Терисиниң рәңги қизғуч-серик, қуйруғи узун, жуңлук, түмшүғи узун-инчикә кәлгән найван. Униң териси юмшақ һәм иссиқ. У наһайити қув.

- Оқуған мәтинниң тәсвирләш мәтини екәнлигини дәлилләңдер. Униңға мавзу қоюңлар.
1. Жиртқуч найван.
 2. Тұлқө терисиниң түри (рәңги).
 3. Униң пайдиси.
21. Мошу рәжә арқалиқ мәтинниң қисимлирини тәһлил қилицлар.
- Ахирқи қисимни давамлаштуруп йезиңлар.

Мұхакимә қилиш мәтини

21. Мұхакимә қилиш мәтининиң қисимлирини тепиңлар: дәлиллинидиган пикир, пикирни дәлилләш вә йәкүнләш. Һәр қисимниң арисини бағлаштуруп турған ярдәмчи сезләрни атаңлар.

Қишинң күни найванларға тамақ тепиш тәс болиду.

Тұлкө қишинң күни тошқанни овлайду. Тұлкигә тошқанни тепиш қийин болиду. Сөвәви, тошқан қишинң күни аппақ «чапинини» кийиду. Уни аппақ қардин пәриқ қилиш қийин. Шуниң үчүнму у неч өнсиrimәй, дәрәқләрниң түвидә йетип ухлавериду.

22. Мәтинни оқуылар.

Көмүқонақ адәмләргө тамақ, малға озук, қушларға дан бериду.

Адәмләр көмүқонақни қәдирләйду. Көмүқонақни «етиз мәликиси» дәп атайду.

Көмүқонақниң ғолидин қәғәз, пәпүгидин дора ясаду, ғозигини отун сұпитидә пайдилиниду.

- Мәтин немә һәкқидә? Унига сәрләвхә қоюылар.
- Көмүқонақни немә үчүн «етиз мәликиси» дәп атайду?
- Мәтинниң муһакимә қилиш қисмини көчирип йезиңдер.

23. Муһакимә қилиш мәтининиң қисимлирини (дәлилләш, йәкүнләш) тегип, схема арқылы көрситиңдер.

Мән ей найванлириниң ичидики өң мөмүни. Адәмләр мениндин көп пайдилиқ нәрсиләрни алиду. Жұңумдин кигиз басиду, кигиз өйниң жабдуқлирини ясаду. Шундақла жип егирип,* қийим-кечәк, гиләмләрни тоқыйду. Шуниң үчүн жил беші мән болимән.

- Бу қайси қәһриман?

24. Муһакимә қилиш мәтининиң қисимлирини тегишлиқ сөзләрни қоюп бағлаштуруылар.

Нан – улук таам. Нансиз наят көчүрүш қийин. У адәмләрниң асасий озуғи. Жөзиниң үстигә авал нанни, андин башқа нәрсиләрни қоюш керәк. Нанни йәргә ташлимаңдар.

6

Жаңалиқ тәбиәт төгрилиқ ейтип берәләймиз. Мәтин вә униң түрлири

25. Охшаш мавзуда берилгән мәтингләрни селиштурушни билимиз.

Қушлар – бизниң достумиз

Күз келиши билән, күнләр совуп, қушлар аста-аста иссик жайларға учуп кетиду. Соғ күн санап күчәймектө. Соғ чүшүши билән, уларға дан тепиш қийин болиду. Мән қушларниң ач қалмаслиги үчүн, уларға дан селип беридиған қача ясап, дәрәккә илип қойдум. Қушлар тәбиәтни һөркәндақ зиянкәшләрдин қоғдайды. Қушлар зиянкәш һашарәтләр билән қурут-қонғузларни йоқ қилиду.

Қушлар – бизниң достумиз, уларға ғемхорлук қи-лишни унтумайли.

- Мәтингниң сәрләвінисигे диққат қилиңдер. Униң асасий ойниң қисқычә нами екәнлигини дәлилләндер.

Тиңшалған мәтингиди өхбаратниң тогра яки натогра екәнлигини ениқлаңдар:

- Қушларниң пайдиси бар.
- Қушлар һашарәтләр билән озукланмайды, улар пайдисиз.
- Қушлар күздә учуп кетиду.
- Әтияз келиши билән, балилар қушларға уга ясайды.
- Қушлар адәмләр билән дост болалмайды.

26. Мәтингни хатасиз, чирайлық йезиңдер.

Қушлар тәбиәтни зиянкәшләрдин қоғдайды. Шуниң үчүн уларни «тәбиәт сақчилири» дәйду. Улар тәбиәткә гөзәллик бериду. Уларниң чирайлық, зилва авази адәмләргө хуш кәйпият бегишлайды.

- Қүшлар тогрилиқ оқулған мөшү икки мәтинни селиштуруңдар: охшашлиги билән пәрқини ениқлаңдар. Қайси мәтиндә тәбиәт тогрилиқ ениқ фактлар берилгөн? Қайсиси тәсвирләш мәтини?

- Сүрәттиki қүшлар тогрилиқ энциклопедиядін әхбарат төпип оқуңдар.

- 27. Төвөндіki икки мәтинни селиштуруңдар. Охшашлиги немидә? Пәрқичу?

Қалиғач – наһайити чирайлиқ қүшниң бири. У угинини лай вә самандин* ясады. Қалиғач тухумлирини қоғдайды. Угинини егизгә салиду.

- Илмий мәтин екәнлигини дәлилләңдар.

Қалиғач – құйруғи ача, қанатлири узун көлгөн, йоған әмес қара-ала қүш. Башқа қүшлардин пәрқи – йемини учуп жүрүп йәйду вә суниму учуп жүрүп ичиду.

Алимларниң пикричә, қалиғачниң Қазақстанда 5 түри учришиду. Елимизниң барлық йеригө таралған.

- Бу баянлаш мәтиниму яки муһакимә қилиш мәтиниму? Жававиңдарни дәлилләңдар.
- Тепишмақни оқуп, жававини төпиңдар.

Өй селишқа бәк уста,
Йәргә әмес, торусқа.
Адәм дегөн дости бар,
Қени, буни ким тапар?

- Тепишмақниң бәдийиң ижадийәт екәнлигини дәлилләңдар.

28. Сүрәтләргә қараңлар, уларда немә тәсвирләнгән?

• Соалларга жавап бериңлар:

1. Өшкә немини көрүп қалди?
2. Тұлкә ойманға қандақ чүшүп көтти?
3. Өшкә униңға қандақ ғемхорлуқ қилди?
4. Өшкә суға чүшкөндін кейин, қандақ вақиә йүз бәрді?
5. Тұлкә немә үчүн Өшкини алди?

Кереклик сөзләр: *бир күни, көрди, чоңқур суга, кәлди, сәкрәп ҹышти, құтуулұрды, алдан кәтти.*

• Сүрәтләр билән соалларни пайдилинип, мәтин түзүңлар вә сәрләвһә қоюңлар. Кереклик сөзләрни пайдилининдер.

• Түзгән мәтинни йезиңлар.

• Өзәңлар чоңларға яки достлириңларға ғемхорлуқ қиласылар?

29. Көп чекитләрниң орниға тегишлик һәрипләрни қоюп, тепишишмақни көчирип йезиңлар. Жұававини тепиңлар.

Атисиниңму сақ...ли бар,
Ан...сиңиңму сақили бар.
Қизик йери, бө...үктика,
Бал...сиңиңму сақили бар.

 7

- 30. «Мениң әң үеқин достум» мавзусига муһакимә қилиш мәтинини йезиңдер.
- 31. Мәтинни чүшинип оқуңдар. Мәтин түриниң (илмий, бәдий) екәнлегини ажыратыңдар.

Қоңур ейиқ – наһайити йоған һайван. Бу ейиқниң башқа ейиқлардин пәрқи – униң салмиғида. Бу ейиқ һәрқандაқ нәрсениң илғимай үйелдү: кокатниң йилтизлири, ғоллири, мәгиләрниң түрлири, чұмұлө, құрутқонғуз, пақа, чашқанлар билән озуқлиниду. Қоңур ейиқ түрлири «Қызыл китапқа» киргүзүлгөн. Нурғун үәрләрдә бу ейиқни овлаш мәнъиий қилинған.

(«Қазақстан һайванатлири» китабидин)

- • Әдәбий китаплар билән журналлардин мошу мавзуда бәдий мәтинләрни төпип йезиңдер.
- 32. Мәтинни тиңшашыңдар.

Иланниң пайдиси

Йәр үүзидә иланниң түрлири нурғун. Иланларниң һеммиси зәһәрлик болмайды. Уларниң арисида зәһәрсиз иланларму болиду. Иланларниң жаңғал вә деҳанчилиққа зор пайдиси бар. Улар асасен чашқан, чивин вә зиянлиқ һашарәтләр билән озуқлиниду. Айрим иланлар пақирайдиган ташни ағзидагы көч киргичә сақтайтын. Кечиси ташни тақыр үәргә қоюп, йоруққа жиғилған һашарәтләрни тутуп үйелдү.

Шундақла иланниң зәһиридин һәрхил дора-дәрмәкләрни ясайды.

(Интернет мәнбәлиридин)

- Мәтингниң турини ениқлаңдар.
- Схема бойичә мәтинг бөләклирини тепиңдер.

- Илмий мәтинг екәнлегини дәлилләңдер.
- 33. Жұмиліләрниң давамини тепип, көчирип йезиңдер.
 1. Иланларниң һәммиси зәһәрлик болмайду,..
 2. Иланниң пайдиси наһайити көп, сөвәви...
 3. Иланниң зәһириму пайдилик, чүнки...
- 34. Тепишмақларниң жағавини тепиңдер.
 1. Пути йоқ, маңғанда толиму жұгрұқ.
 2. Узун-узун из келиду, узун бойлуқ қызы келиду.
Қапақлирини қалтиритип, маңлайлирини ялтиритип.
 3. Янтақ түвидө яғлиқ тоғач йетипту.
 4. Йерим ғулач* ағамча у,
Теши ала-була, силиқ.
Жәни бардур, толғиниду,
Зәһири бар, өмәс белиқ.

 8

35. Мәтинни оқуңдар.

Бир күни ағинәм Һәмра билән мәктәпкә кетип бараттуқ. Йолниң оттурисида китап-дәптәрлири чечилған бир кичик балини көрүп қалдуқ. Буни көргән Һәмра сумкисини маңа берип қойдидә, жүгрәп шу балиниң иенінга кәтти. Униң қәләм-дәптәрлирини жиғип, сумкисини қолиға тутқуздидә, қолидин йетиләп, мениң иеннимға кәлди.

– Кочидин өткәндә, сумкаңни мәккәм тут. Машиниға қарап өтүшни унтума! – деди.

Мән униң меһрибанлиғига һәйран болдум.

- Мәтин немә һәккىдә? Мәзмунини сөзләп бериндер.
- Мәтингә сәрләвхә қоюңдар.
- Мәтиндике асасий ойни ениỎлаңдар.
- Һәмраниң һәриkitи тоғrimу? Униң һәриkitи тоғрисида өз пикриңдарни йезиндер.

36. Мақалларни чирайлиқ йезиндер.

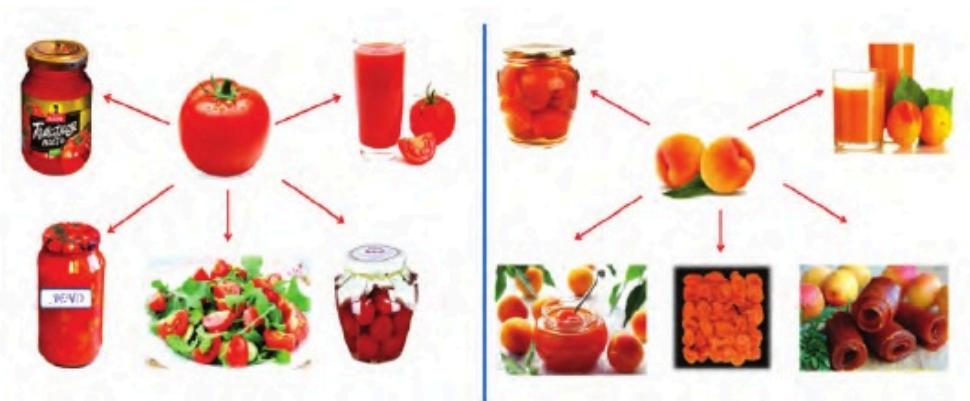
1. Өдәп-әхлақ базарда сетилмас.
2. Әқил-әдәп қош гезәк.
3. Өдәпсизликниң йоли хәтәрлик.
4. Өдәпсизгә нечким қетилмас.

- Мақалларниң мәнасини топта тәһлил қилиңдер.

37. Сүрәтләрниң ярдими билән «Жанлық тәбиәтниң жансиз тәбиәткә айлиниши мүмкін» мавзусида топ алдидар сөзләшкә тәйярлиниңдер.

- Режідә жаңалиқ тәбиәтниң жансиз тәбиәткә айлиниш сөвөплирини, уни болдурмаслиқниң йоллирини қараштуруңдар.

38. Тапшуруқни чүшинип оқуңдар.

Латқа* басқан өсқи көл. Көл бойида икки пақа олтирип, өп-чөрисигө қарап **һәйран** болуватиду.

– Товва, мошу көл өз вақтида таза, сүзүк болидиган. Адәмләр келип, тазилап **күтәтти**. Язлиғи келип, чөмүлүп, белиқ тутатти, – деди Биринчи пақа.

– Һазирқи яшлар тәбиәткә **бепәрвалиқ** билән қаримақта. Адәмләр тәбиәтни паскинилаштурмақта, – деди Иккинчи пақа.

– Бизниң санимизму азлап көтти. Әгәр бу жайдын кәтмисөк, балилиримиз өлиду, – дейишти пақилар.

– Кетәйли, кетәйли. Лекин адәмләргә мәслинәт берәйли. Қеләчәкни ойлаңлар. Һәй, адәмзат! Су тосмилирини тазилап тутуңлар. Униңда яшаватқан жаниварларниң силәргә тегидиган пайдиси көп. Бизни өлтүрмәңлар. Биз силәргә зиян қилидиган нашарәтләрни йәймиз. Өнді кәттүк. Қачан көлни тазилайду, шу чағда қайтип келимиз, – дәп икки пақа йолға тәйярланди.

- Тапшуруқтыки асасий пикерни тепиңлар. Муәллип мәтинге арқылық немә ейтмақчи болди?

- Қеник қара һәрипләр билән йезилған сөзләрни башка сез билән алмаштуруп көрүңлар.
- Мәтингни давамлаштуруңлар. Униң үчүн «көл» сөзини «бәзләйдиган, көңлини алидиган» сөзләр билән толуқтуруңлар. Учинчи қәһриманни – Адәмни сәһбәткә тартип, у тогрилиқ ейтилидиган қисимда кәчүрүм сораш сөзлирини қоллининдер.
- Түзгән оюңларни дәптәргө йезиңлар.

9 Сөзләш (нұтук) мәдәнийитини үгинимиз

- 39. Мәтингни диққәт билән тиңшаңлар.

Маймун **пишқан** бананни үзүп, пилниң балисиға соға қилди. Пил балиси «рәхмәт» дәп, бананни йәй девиди, илан есиға чүшти. У бананни иланға беривәтти. Илан «рәхмәт» дедидә, өзи яхши көрмігендиктин, тотиқушқа бәрди. Тотиқуш маймунни чақирип:

– Ал, мә, ал! Пишқан бананни саңа соға қилимән, – дәп күлди.

Маймун бананни йәветип, «**Көп дост болған қандақ яхши**. Сән биригө соға қилсаң, йәнә бири саңа соға қилиду», – дәп ойлиди.

- Мәтинг немә һәкқидә? Мәтингге сәрләвхә қоюңлар.
- Қеник қара һәрипләр билән йезилған сөзләргө бағлиқ зит мәналиқ сөзләрни тепиңлар.
- *Көп дост* сөз бирикмисини қандақ сөзләр билән алмаштуруп ейтишқа болиду? Араңларда қопал сөзләйдиган ба-лилар учришамду?
- Сипайә сөзләрни йезиңлар.
- Маймунниц: «**Көп дост болған қандақ яхши**. Сән биригө соға қилсаң, йәнә бири саңа соға қилиду», – дегинини қандақ чүшинисиләр? Пикриңларни ейтиңлар.

41. Беливелицлар.

Іәрқандақ шарапитта рәхмәт ейтишни унтумаңлар. Әгәр шунчилік алдираш болсаңлар, «кәчүрветиң» яки «әпү сораймән», «байқимаптимән», «рәхмәт» дегән сөзләрни пайдиланған тоғра. Бу – әдәпликниң бәлгүси.

- Мәтингиди сипайилиқ охаш әдәп сөзлирини пайдилинип, савақдаш достуңлар билән диалог түзүңлар. Түзгән диалогни дәптәргә йезиңлар.

42. Мәтингә сәрләвһә қоюңлар.

Аписи Бәхтияр билән Бәһрәмгә алма тарқитип бәрди.

Бәхтияр: – Рәхмәт!

Аписи: – Әрзимәйду.

Бәһрәм болса үндүмәстин теч турди.

Бәхтияр: – Бәһрәм, сөн немишкә рәхмәт ейтмайсөн?

Бәһрәм: – Апам «Әрзимәйду» дедиғу.

- Әрзимәйду дегән сөз қандақ мәнани бериду?

- Бәһрәмниң ейтқинига келишәмсиләр? Келишмисәңлар, өз пикриңларни төвәндикі сөзләрни пайдилинип аяқлаштуруңлар.

– Кәчүрисиләр. Мән Бәһрәм билән келишмәймән.

Сәвәви, ...

Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?

1. Мәтинни диққат билән тиңشاңлар.

Бу – күзниң дәсләпки ейи. Құшлар иссиқ жайларға учуп кетиду. Етизда қызғын өмгәк қайнап, хаманлар* ашлиққа толиду. Ямғұр пат-пат йегип, күнләр астас-аста совушқа баштайтын. Йопурмақлар саргийип, йәргә чүшүп, әтрап сап-серік рәңгә кириду. Бу пәсилни молчилик, бәрикәтлик пәсил дәп атайду.

Бу қайси ай?

- Мәтинни қисимларға ақритицлар. Ыншы қисимға мавзу қоюңлар.

• Режини толуқтуруңлар:

1. Күзниц дәслепки ейи.
2. Хаманниң ашлиқта толуши.
3. ...
4. ...
5. ...

- Чүшиниксиз сөзлөрни бөлгүләңлар вә уларниң мәнасини лугәттін издәңлар.

Хаман, молчилиқ, бәрикәтлик ...

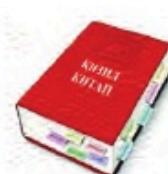
- Режиниң ярдими билән мәтинниң мәзмунини йезиңлар.
2. Мәтинләрни чүшинип оқуңлар. Ыншы мәтингә соал қоюш арқилиқ түрини ениқлаңлар вә маслаштуруңлар.

Ейік – жаңгал нағынини. Улар һеммә нәрсениң илгимай йәйдү. Яхши көри-диган тамиги – һәсәл. Улар әтигөнлиги яки кәчкә йеқин тамақ издәйдү.

Қонур ейік нағайити йоган, құлиғи қысқа, қуйруғи жуңидин узун өсиду. Қоллириниң алиқанлири нағайити күчлүк, узун тирнақлық. Жұңылук жәнівар.

Бу ейиклар түри «Кызыл китапқа» киргүзүлгөн. Һазир дуния йүзидә 200 000ға йеқин қонур ейік бар.

Мұнакимә қилиш мәтини

Баянлаш мәтини

Тәсвирләш мәтини

3. Синип оқығучилири «Чөчәкләр елида» намлиқ қоюлум уюштурмаңчи. Қоюлумниң тәклипнамисини тәйярлаңлар. Тәклипнамидики мәтінни дәптириңларға толуқтуруп йезиндер.

Һөрмәтлик ата-анилар!
Сиңерни 10-октябрь күни
саат 11.00 дә
еткүзүлидиган
“Чөчәкләр елида”
намлиқ қоюлумға
тәклип қылымыз.
3-синип оқығучилири

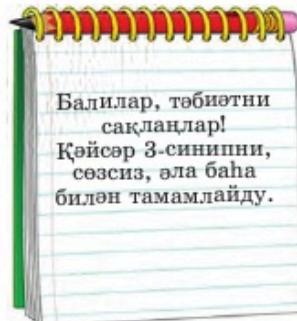

Изahat

ЯХШИДИН ҮГӨН, ЯМАНДИН ЖИРКӨН

- Жұмлидин қаратма, қистурма сөзләрни тепишини вә уларниң ти-ниш бәлгүлириниң қоюлушкини;
- ә, ф, в, ң hәриплири бар сөзләрни;
- ш, ә, ң hәриплири бар сөзләрни;
- х, һ, ж, ж hәриплири бар сөзләрни хатасиз йезишни үгинимиз.

12 Яхши билән яманни айришни билимиз Қаратма сөз

1. Жәдвәлдікі жұмилләрни селиштуруңдар. Уларниң мәз-муни вә тиниш бәлгүлиригө дикқәт қилиңдар.

- Алимжан, сөн дохтурханиға бардиңму?
- Һәдә, дутар челип беріца.
- Йолдин өткөндә, светофорға қарап өтүш керек, балилар.

Алимжан дохтурханиға барди.

Һәдәм дутар челип берди.

Балилар йолдин өткөндә, светофорға қарап өтти.

Жұмлиләрни селиштурғанда немә байқидиңлар?

2. Мәтинни диққат билән тиңшаңдар.

Отунханиға бири бир қучак китап өкелип ташлиди.
Ана тили китави чечилип ятатти.

– **Ана тили**, тур, бешиңни көтөр! Сиртиң пүтүнғу, –
дегөн аваз көлди.

– Сиртим пүтүн болғини билән, ичим тұтүн.* Һа-
лимни қаригинә, мениң үчүн муәллиiplər қанчиму өм-
гәк қылди десәңчү?

– Мән «Дуниятонуш китави» болимән, – деди қешида
турған китап.

– Мениң мошу һалға чүшүп қалғинимға Қаһар гу-
накар, дәсләп қолға алғандила, мениң бәтлиirimни жи-
тип, сүрәтләрни қара сия билән бояп, булғап ташлиди,
– дәп жигламсириди Ана тили.

– Өнді иккимизни отқа ташлиса қандақ қилимиз? –
дәп муңайди һәр иккилиси.

(Интернет мәнбәлиридин)

- Мәтин немә һәкқида?
- Мәтингиди асасий ойни билдүридиган жұмлинин төпип
оқуңдар. Униңға өз оюңларни билдүруңдар.

- Мәтин мәзмуни бойичә режә түзүңдар.
- Мәтингиди қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзгө
диққат қилиңдер. Бу сөз немә үчүн қоллинилди? Қандақ
ойлайсилдер?

Адәм яки нәрсиләргә қаритилип ейтилған сөз
қаратма сөз дәп атилиду.

Мәсилән: *Балилар, бұгын мәктәп әтрапини
тазилаймиз.*

3. Мәтінни раван оқуп, қаратма сөзләрни ениқлаңдар.

- Диләрәм, бұғұн сиз мәктәп китапханисиға кирдизму? Китапханыда нурғун йеци китаплар бар.
- Мән китапханидин hekайиләр топлимини алдим, муәллим.
- Диләрәм, әндикі дәристә бир hekайини оқуп келип, мәзмунини бизгә сөзләп берин.

Мәтінни көчирип йезип, қаратма сөзләрниң астиға сизиңдар.

- Қаратма сөзниң тиниш бәлгүлиригә дикқәт қилиңдар.

Қаратма сөз пәш арқылы ажыратылады:

- *Бова, өрүк еп берин,* –
- Дәп униңга йепишти.*
- *Хам гориниму йейиш,*
- Балам, яхши ишмеди?*

Әкрам Садиров

4. Орни алмишип кәткән жұмлиләрни рәтләп йезиңдар.

Іәрқачан пакиз кийинип, таза жүрүңлар.
Іәрмәтлик оқуғучилар!
Дәрискә кечикмәй өз вақтида келиңдар.

- Жұмлиләрни көчирип йезип, қаратма сөзләрниң астиға сизиңдар.

5. Чөчәкни тиңшаңдар.

- Әссаламу әләйкүм, бова! Өстәңдин су алмақчи болуведим, улуқ су челигимни еқитип көттти, – дәпту Әркинжан.

– Қайғурма, балам, мөн саңа ярдәм қилай.

Бовай суниң астиға сұңгұп кирип кетип, бир құмұч
челәкни елип чиқыту.

– Балам, мону сениңмү?

– Яқ, бова, охшимайду, – дәпту Әркинжан.

- Чөчәкниң мәзмұниға мас келидиган қаратма сөз бар жұм-
линиң схемисини тепиңдер.

1. – , !

2. .

3. , ?

4. , , – .

- 6. Жұмлини қаратма сөз билән толуқтуруп йезиңдер.

1. ..., бұғұн театрға баримизму?

2. Өзәңлардин choңларни hөрмәтләңдар, ...!

3. Елин, ..., китапни оқуң!

- 7. Мәтингни чүшинип оқуңдар.

– Бұғұн дәристин қандақ баһа алдиңиз, қизим? –
дәп сориди ана.

– Икки пәндін «бәш» алдим, апа!

– Апицизниң туғулған күнігө буниңдин артуқ соға бо-
ламду. – Аписи униң мәңлизлиридин йенип-йенип сөйди.

– Рәхмәт сизгө, апа. Туғулған күниңиз мубарәк бол-
сун!

Шундақ дәп, Розигүл охинип кәтти. Қөзини ачса,
униң йенида аписи олтирипту.

- Мәтинг немә hәкқидә?
- Мәтингдикі асасий ойни ениклаңдар. Мошуниңга бағлиқ
ең пикриңдарни ейтисіңдер.

- Мәтингдин асасий ойни билдүридиган жұмлини тепиңдер.

8. Диалогни оқуп, уни давамлаштуруңлар.

- Чүмүлә, сениң яхши оқушуңнің сири немидә? – дәп сориди Қонғуз.
- Униң сири күн тәртивидә, – дәп Чүмүлә қисқичә жарап бәрди.
- Немә үчүн?
- ...

Диалогтиki иккинчи жұмлини қаратма сөз бар жұмлигө айландуруңлар.

14

Яхши билән яманни билимиз Қистурма сөз

1. ЖӘдвәлдики жұмлиләрни оқуп, уларни өз ара селиштуруңлар.

1. Өлвәттә, адәмниң дости яхши болса, өзимү яхши болиду.

2. Бу жили, **немисини** ейтисән, ашлиқниң носули наһайити мол!

3. **Мениңчә**, бу – наһайити яхши адәм.

4. **Мүмкін**, сән униңға ярдәм берәрсөн.

1. Адәмниң дости яхши болса, өзимү яхши болиду.

2. Ашлиқниң носули наһайити мол!

3. Бу – наһайити яхши адәм.

4. Сән униңға ярдәм берәрсөн.

- Жұмлиләрдики қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөзләргө дикқәт қилиңдер. Уларниң жұмлигө қандақ мәна берип турғанлигини байқаңдар.

10. Мәтинни тиңشاңлар.

Маймунлар кечиси көрәмдү?

Бирқанчә найван кечиси көрәләйдү. Мәсилән, қарғуяпилақ, шәпирәң, шир, мәшүк вә б. Жәнубий Америкада яшиғучи бирхил маймунларму кечиси яхши көриду. Уларниң көзи қарғуяпилақниң көзигө охшайды. Беши вә қулиғи кичик болиду. Қуйруғи мәшүкниң қуйруғыға охшап кетиду. Уларни, адәттә, «кечилик маймун» дәп атайду. Үмумән ейтқанда, улар күндүзи ухлап, кечиси дәрәқтин дәрәққә есилип, өзигө озуқ издәйдү. Адәмгә тез үгинип кетиду.

Мәтиндә қандақ найванлар тогрилиқ сөз болди?

- а) төгө, кала, ишт;
- ә) маймун, шир, мәшүк;
- б) йолvas, пил, төгөқуш.

- Найванлар тогрилиқ немә билдиңлар?
- Найванларниң йәнә қандақ хисләтлирини билисиләр?
- Мәтиндики қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзлөргө диққәт қилиңлар.

Жұмлидики ейтилған ой-пикиргә сөзлигүчининң түрлүк көзқаришини, мунасивитини билдүридіған сөзләр қистурма сөз дәп атилиду. Мәсилән: мүмкін, әйтәвир, сөзсиз, үмумән ейтқанда, бәхиткә яриша.

11. Жұмлиләрни хатасиз көчирип йезин්лар.

1. Мәсилән, қарғуяпилақ, шәпирәң, шир, мәшүк вә б.
2. Үмумән ейтқанда, улар күндүзи ухлап, кечиси дәрәқтин дәрәққә есилип, өзигө озуқ издәйдү.

- Қистурма сөзләрни ениқлап, уларниң тиниш бәлгүсигө диққәт қилиңлар. Шуниңға қарап, қистурма сөзниң тиниш бәлгүси қандақ қоюлидиганлиги тогрилиқ өзәңлар хуласә чиқириңлар.

12. Жұмлиләргә тегишлиқ тиниш бөлгүсінің қоюп йезиңдер.

1. У һөқиқаттән чирайлық язиду. 2. Расть у нағайити көп оқуйду. 3. Бу шеирни ядлымиңғы дәймән.

- Қандақ тиниш бөлгүсінің қойдуңдар? Немә үчүн?
- Өз пикриңларни дәлилләшни үгиниңдар:

Бу – қистурма сөз, сөвәви ...

13. Мәтинген оқуңдар.

Адилжан язлық тәтилдә киноға барди. Адәм көп екән. Билет елиш үчүн, новәттә турғанларниң арисиға кирип көтти. Новәттә турғанлар Адилжанниң қылған бу қилиғини яратмай, рәнжиши билән қариди.

- Адилжанниң орнида силәр болсаңдар, немә қылар единдер?

15 Яхши билән яманни тәтқиқ қилимиз. Э тавуши

14. Мәтинген оқуңдар.

ЭКСПО – дунияйүзлүк көргөзмә. Дәсләпки қетим Улук Британиядә өткөн.

ЭКСПО – 2017 көргөзмисини Астанада өткүзүш – соң лайиһиләрниң бири. Бу МДН мәмликәтлиридә өткүзүлгөн дәсләпки көргөзмә.

«ЭКСПО – 2017» көргөзмисиниң мавзуси «Келәчәк энергияси» дәп аталди. Көргөзмә даирисидә һәр күни түрлүк түмән иш-чариләр өткүзүлди.

Униң һәммиси әфирдин көрситилди.

- Мәтинген немә һәкқидә?

- Соалларға язмичә жарап беріндер:
 1. ЭКСПО немә үчүн дунияйылук көргөзмә дәп атилиду?
 2. ЭКСПО – 2017 көргөзмиси қайырда өтти?
 3. Көргөзминин мавзуси қандақ аталди?
- Мәтингдин ә тавуши бар сөзләрни тепип йезиңдер. Бу сөзләрниң мәнасини мәнбәләрдин қарап биливелиңдер.
- «Келәчәк энергиясими» тәсөввур қилип, уни топта тәһлил қилиңдер.

Ә – созык тавуш.

Ә тавуши пәқәт рус тилидин вә рус тили арқылы үйрәнүүдөн кийин көрсөтүлгөн сөзләрдин көрнеки мәнбәләрдин қолланылышы.

Ә тавуши асасен аталғуларниң бешида вә оттури-сида келиду: *этажерка, элеватор, электр, аэропорт, аэродром*.

15. Берлгән сөзләрни хатасиз көчирип йезиңдер.

Эскалатор, экватор, электр, экскурсия, энциклопедия.

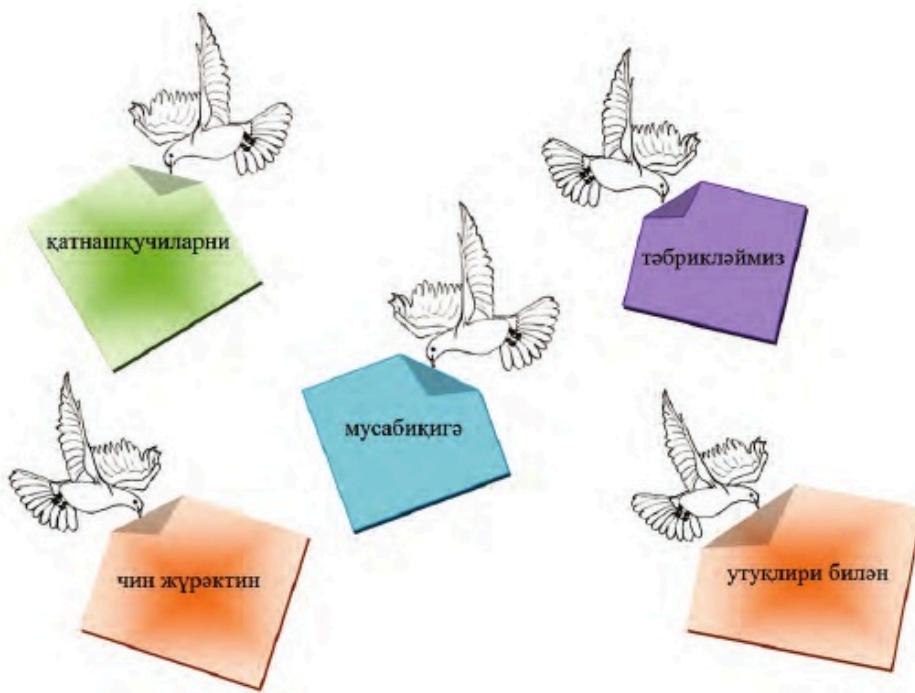
• Өзәңдер ә тавуши бар бирнәччә мисал ейтىңдер. Шу сөзләрдиң ә тавушини е тавуши бар сөзләр билән селиштуруңдар.

16. Көп чекитләрниң орнига ә, е һәриплериның тегишлігини қоюп, жұмылларни көчирип йезиңдер.

1. Тәнтәрбийә дәрисидә биз ...стафета оюнини ойнайды. 2. Мениң дадам ...кскаватор найдайды. 3. Мән ...скалатор билән маңдым.

• Ә тавуши бар сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңдер. Мошу сөзләрни тавушлуқ тәһлил қилиңдер.

17. «Сақ тәндә – сағлам әқил» эстафета мусабиқсигә тәбирик сөз тәйярлаңдар. Униң үчүн төвөндикси сүрөт билән схемини пайдилиниңдер.

- Тәбрик сөз тогра чиқиши үчүн, кәптәрләрниң орнини қандақ өзгәртиш керәк?
- Кәптәрләрниң елип көлгөн сөзлирини пайдилинип, мону схемини толуқтуруңдар.

16

В тавуши

18. Мәтингинни оқуңлар.

Йәтмиштин алқыған Патәм момай егилип, алиқанлири билән тизлирини тирәп, аран дегендә һойлидин талаға чиқтидә, шу йәрдики бәлдиңгә олтарди. Көп өтмәй, қери ана бир чирайлиқ кийинген, қоллирида сумкиси бар кичик қызларни байқиди. Улар момайниң йениға кәлгәндә, һәммиси бирдин йекимлиқ авазда салам қилишти.

Әпсуски, велосипед мингән бала Патәм момайға көзиниң қирида қарап қоюпла, гәп қилмай, иштиқ өтүп кетәтти.

Бир күни бала велосипед биләнла момай олтарған йәргә жиқилди. Бала қимир қилмай ятатти. Момай кишиләрни ярдәмгә чақирди. Бала қери анидин көзлирини қачурди.

- Мәтингин немә һәккідә?
- Мәтингин мәзмуни бойиче өзәңлар соаллар түзүңлар.
- Мәтингиди ү тавуши бар сөзләрни тепип, бу тавушниң ейтилиш алғаннаның байқаңлар.
- «Момай вә велосипед мингән бала» мавзусида өз оюңлар билән бөлүшүңлар.

В – жараңлық үзүк тавуш.

В тавуши сөзләрниң бешида, оттурисида йезилиду:
вақит, вайим, қәвәт, севәт.

Бир боғумлуқ сөзләрниң ахирида йезилиду: *ләв, құв, яв.*

Киши фамилиялириниң ахирида йезилиду: *Азна-бақиев, Тайирова, Маратов, Сейитова.*

19. Мәтингидин ү тәріп бар сөзләрни теріп йезип, уларни тавушшук тәһлил қилиңлар.

20. Көп чекитләрниң орниға тегишлик һәрипләрни қоюп, жүмлиләрни көчирип йезиңлар.

1. Бизниң синипта Руфат ...олейболни яхши ойнайду. 2. Мән а...тобус билән момамларниң өйигә бардим. 3. ...асыл әла окуйду. 4. Ярқәнттики ...еливай мечити миңсиз селинған.

21. Ойлиниңлар, тепиңлар.

Варис – қызыл, Веләм – йешил, Ванидин – көк, Важит – сериқ рәңлик велосипедлирини бир йәргә қойди.

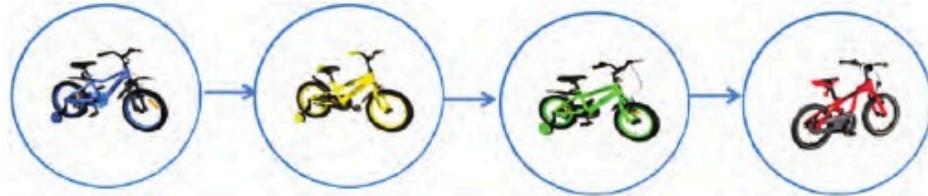
Варис Веләмниң велосипединиң алдыға, бирақ Ванидинниң велосипединиң кәйнигә қойди.

Важит Ванидинниң велосипединиң алдыға қойди.

- Чақмақларниң ичигә балиларниң исимлирини йезип чиқыңлар.
- Велосипедлирини қандақ тәртип билән қойди? Маслаштуруңлар.

--	--	--	--

17

Ф тавуши

22. Тепишмақни оқуп, жававини тепиңлар.

Йәргә нәйзә* қеңилди,
Су нәйзидин етилди.

- Тепишмақниң жававидики һәрип қайси бәлгү? Бу һәрип һәккүдә немә билисиләр?

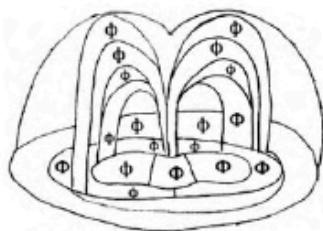

23. Шеирни ядқа йезиңлар.

Су чечип язда фонтан,
Бегишлар бизгө раһет.
Тамча судәк етилған,
Өз хәлқиңгә хизмәт қил.

- Шеирдики **Ф** тавуши бар сөзниң мәнасини мәнбәдин издәңдер.
- Фонтан тогрилиқ немә билисилер?
- **Ф** тавуши бар сөзләрни ейтеп, бу тавушниң етилиш аләнидилигини байқаңдар.
- Пәкәт **Ф** һәриплири бар йәрләрни көк рәң билән бояңдар.

Ф – жараңсиз үзүк тавуш.

Ф тавуши пәкәт рус тилидин вә рус тили арқылы үзүк тавуш.

Ф тавуши көпинчә аталғуларниң бешида вә оттурысида келиду: *фонтан, фабрика, футбол, телефон* вә б.

24. Мәтингни тиңшаңлар.

Достлар

Әтрапни дәрәқләрдин чүшкән қизил, сериқ рәңдики йопурмақлар қаплиған. Соғ шамалға қаримастин, кочимиздики ушшақ балиларниң һәммиси клубниң кәйнидики мәйданға жиғилған еди. Қасим билән Һәмра өз ара узақ сөзләшкәндеги кейин, балиларни жиғип, иккى топқа бөлмәкчи болди.

– Балилар, биз назир иккى топқа бөлүнүп, футбол ойнаймиз, – дәп сөзләп көтти Һәмра.

Қасим жиғилған балиларниң санини алди. Барлығи он бәш.

Қасим билән бир синипта оқыйдиган Әзиз оюнға кечикип көлди. Сөвөви, Әзизниң аниси африқханидин чиққиниға бираз вақит болуп, өйниң ичидики ишниң һәммиси шуниң бойнида еди. Балилар униң әһвални чүшинәтти...

- Мәтін немә һәкқидә?
- Мәтін немә үчүн «Достлар» дәп аталған? Силәр қандак мавзу қойған болар едиңлар?
- Мәтінни өзөңлар давамлаштуруп, қандак аяқлишидиғинини молжалаңдар.

- Төвәндіки қайси жағап силәрниң пикриңларға мас келиду? Оюңлар билән бөлүшүңлар.

1. Құзниң аччиқ соғыға қаримастин, балилар мәйданға жиғилди.
2. Қасим билән Һәмра барлық балиларни жиғип, футбол ойнимакчи болди.
3. Әзизниң кечикип көлгинигө достлири рәнжиди.
4. Әзизниң бош вақти йоқ еди.
5. Балилар Әзизниң әһвалини чүшинәтти, улар униңға рәнжимиди.

25. Көп чекитләрниң орниға тегишлиқ сөзләрни қоюп, жүмлиләрни көчирип йезиңлар.
 1. Бизниң синип оғуллири ... биринчи орунни алди.
 2. Биз тәтилдә қуш ... бардуқ.
 3. Мениң дадам аяқ-кийим ... ишләйду.
 4. ... билән Ядикар – йеқин достлар.

Кереклик сөзләр: *Фурқат, фермисига, фабрикиса, футболдин.*

- Ф һәрипи бар сөзләрниң мәнасига дикқәт қилиңлар.
- Футбол оюниниң тарихи тогрилиқ мәнбәләрдин издәңлар.

26. Жәдвөлгө дикқет қилиңлар.

т	е	л	а	к	о	ф
ф	т	е	ф	о	н	т
о	е	л	е	г	ф	а
н	т	а	н	р	л	к
т	ф	е	р	а	е	а
е	ф	о	м	ф	й	т
л	а	н	а	о	ш	ф
е	г	р	а	ф	к	а
м	и	и	ф	о	н	е
ф	о	р	о	ф	о	й

- Филфордта йошурунған тәркивидә ф тавуши келидиган 11 сөз төпип йезиңдер.
- Ф һәрипи сөзләрниң қандақ йеридә көлгөнлигини ениңдер.

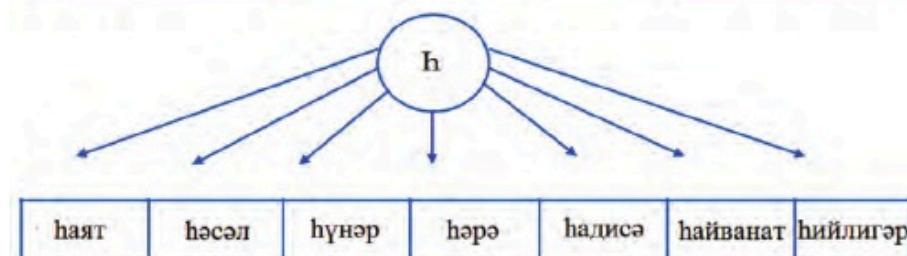
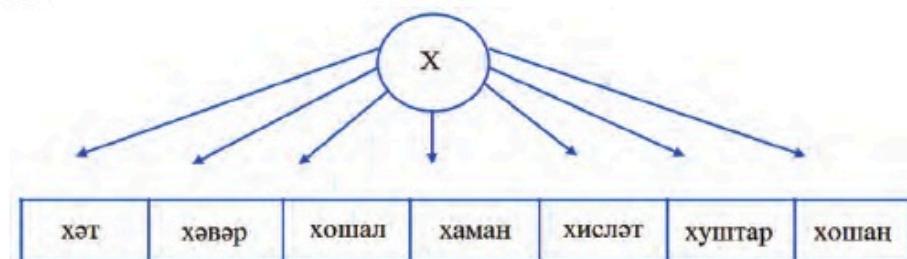

18

Яхшидин үгән, ямандин жиркән.
Щ тавуши

27. Жәдвөлдикі сөзләрни оқуңдар.

- Ш, іш тавушлирини айрим-айрим ейтіп, өз ара селиштуруңлар. Бу тавушларниң һәрхил ейтилишинин сәвәви немидә?
- Ш, іш тавушлири сөзләрниң қандақ йеридә кәлгәнлигини ейтіп беріңлар.
- Жәдвәлдикى сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

28. Шеирни дикқәт билән тиңшаңлар.

Йезилиду «Ш» билән,
Шипа, шерин, шохула.
Балилиқта шат күлгөн,
Яришиду шохлуқма.

Шар учартып шамалда
Хошал ойнар ушшақлар.
Яңчугида Шерипниң,
Шарақлайду ошуқлар.

Патигұл Мәхсәтова

• Шеирда немә һәккідә ейтілған?

• Ш һәрипігә йезилидиган йәнә қандақ сөзләрни билисиләр?
• Шохула, ушшақ сөзлириниң ейтилиши билән йезилишини селиштуруп, өзәңлар хуласә чиқириңлар.

• Ш һәрипи қандақ сөзләрдә йезилиду?

• Шеирниң мәзмунига өзәңләрниң пикриңларни йезиңлар.

29. Мәтингни оқуңлар.

Щорс – гражданлар урушиниң қәһримани. У хәлиқниң бәхти, азатлиғи үчүн күчини, билимини, женини айимиди. Щорс өз вәтениниң азатлиғи үчүн жәң қилди. Щорс армияси дүшмәнни тар-мар қилди. Униң исми өбәдийләштүрүлди. Шәһәр, коча, мәктәплөр униң нами билән атилиду.

- Дәсләпки икки жұмлини көчирип йезиңлар. ІІІ һәрипи бар сөзлөрниң астини сизиңлар, уларниң йезилишини әстә сақлаңлар.
- Щорс һәккідә мәлumatларни мәнбәләрдин издәңлар.

ІІІ – жарапсиз үзүк тавуш.

Ейтилғанда **ш** тавуши аңлиниду. Язғанда **щ** һәрипи йезилиду: *щука, щётка, щи, плащ, борщ, лещ*.

- 30. Мәтинни тиңшаңлар.

Яхшилиққа – яманлық

Бурун өткөн заманда бир бовай яшапту. Бир күни у өйдө ятса, йеқинла йәрдин бовақниң жигиси аңлинипту. Қариса, талада бовақ жиғлап ятқидәк. Бовай уни өйгө елип кирипту. Балилири һәйран болуп, немә үчүн бовақни елип киргәнлигини сорапту. Бовай бовақниң егисиз жиғлап ятқанлигини, адәм балиси болғини үчүн, беквалидигинини чүшөндүрүпту. Чоң балиси қарши болуп:

– Дада, бу балиниң жигиси маңа «яхшилиқ қилған адәмгә яманлық қилимөн», – дегендәк билиниватиду. Шу сөвәптин, уни бақмайличу, – дәп өтүнүпту. Амма бовай сөзидин қайтмапту. Бовай қери болсиму, палван екән. Тенигө атса, оқ, чапса, қилич өтмәйдекән.

Аридин айлар, жиллар өтүп, бовақ әр йетип, бир қызға ашиқ болуп қапту. Бала қызниң алдиға берип, өзигө турмушқа чиқишини өтүнүпту. Шу чағда қыз өзиниң бир шәртини ейтипту:

– Мениң билән турмуш қурушни халисициз, да-диңизни йоқ қилишициз керәк, – дәп көздин ғайип бопту. Буни аңлиған бала бовайни көздин йоқ қилмақчи бопту. Амма бовайнин тенигө йә пичақ, йә оқ өтмәйдиганлигини билгәчкә, бир амал қилип, бовайдин

сирини сорапту. Бовай «өз баламдәк болуп көттиғү» дәп: «Мән пәриз намизини өтәп, оң йенимға салам берип болуп, сол йенимға салам бәргәндә, теним қофушундәк ерийду, – дәп сирини ейтип қоюпту.

Бала бовайниц намаз өтишини күтүпту. Бовай намаз өтәватқанда, бала өзиниң яман ойини өмәлгә ашурмақчи бопту...

(«Үйгүр хәлиқ чөчәклири» китавидин)

- Чөчәк немә һәккідә?
- Чөчәткини асасий ойни ениқлаңдар.
- Чөчәк мәзмұни бойичә бир-бириңлар билән пикирлишиңдар.

- «Яхшилиққа – яманлық» мақалиси бойичә хуласә чиқириңлар.
- Чөчәк мәтингө режә түзүңлар.

- Режә бойичә инша йезиңлар.

- 31. Соалларниң жағаплири чақмақлар ичигө орунлашқан, юлтузларниң рәңлиригө қарап, жағавини бояңлар.

	Белиқниң түри
	Чишимизни тазилайдыған қурал
	Көктатлардин тәйярлинидиған тамақниң түри
	Үч һәриптин ибарәт, тәркивидә ш һәрипи бар белиқниң нами
	Кийим-кечәкниң түри
	Тамаққа қошидиған көкниң түри

борщ	лещ	щётка	щавель	плащ	щука
					

 19**Ц тавуши**

32. Мәтингинни тиңшаңлар.

Цирк

Бизниң шәһәргө цирк көлди. Мән циркқа достум билән бардим. Циркта акробатлар, чөвәндазлар, клоунлар, һәр түрлүк явайи найванлар: пил, ишт, ейик, шир вә маймұнлар қизиқ оюнларни көрсөтти. Цирк наһайити қизиқ болди. Биз цирктин ейгө автобус билән қайттуқ.

- Мәтингин немә һәккідә?
- Мәтингин нәччә қисимдин туриду?
- Клоунлар немә үчүн құлқилич болиду дәп ойлайсиләр?
- Циркқа барғанни яхши көрәмсиләр? Немә үчүн?

- «Акробатлар», «Чөвәндазлар», «Клоунлар» мавзуси бойичә уларниң цирктиki атқуридиган хизметини топта тәһлил қилиңдер.
- Ц тавуши бар сөләрни тепиңдер. Уларниң ейтилишига дикқәт қилиңдер.
- Ц вә с һәриплирини өз ара селиштуруңдар.

33. «Цирктиki қизиқлар...» мавзусида өзәңдер көргөн вакиә тоғрилиқ йезиңдер.

34. Көп чекитләрниң орниға тегишлиқ һәрипләрни қоюп, жүмлиләрни көчирип йезиңдер.

1. Мән математика дәрисидә ...иркуль ишләттим.
2. Өйниң һулини ...емент билән қуйиду.
3. Биз айлимиз билән ...иркә бардуқ.
4. Акам мото...икл найдашни угәнди.

- Ц һәрипи бар сөзләрни тавушлук тәһлил қилиңдер.

Ц – жараңсиз үзүк тавуш.

Ц тавушини ейтқанда, тс деген қош тавуш аңлиниду, лекин язғанда, ц һәрипи йезилиду.

Ц тавуши пәкәт рус вә рус тили арқылың башқа тиллардин киргөн сөзлөрдө қоллинилиду: *цемент, цирк, циркуль, центнер*.

35. Ойлиниңлар, тепиңлар.

• Клоунниң сұритидики \triangle билән \bigcirc санини ениқланылар.

• Клоунниң қолидики шарларниң номери билән елип көлгөн соалларға жарап беріңлар.

1. Оюн көрситилидиған бена.
2. Сәһнидики нахша, уссул кечилиги.
3. Қурулуш материали.
4. Өлчөм бирлиги.
5. Улақ тури.

• Жаңавини тепиңлар, сөзлөрниң тәркивидики ц һәрипиңиң йезилишини әстә сақлаңлар.

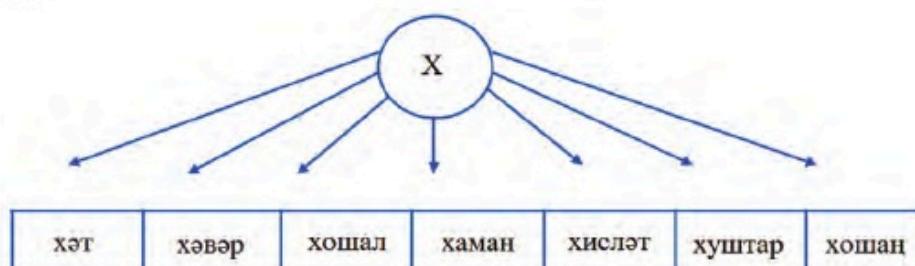
• Йошурунған сөздин жұмлә ойлап йезинлар.

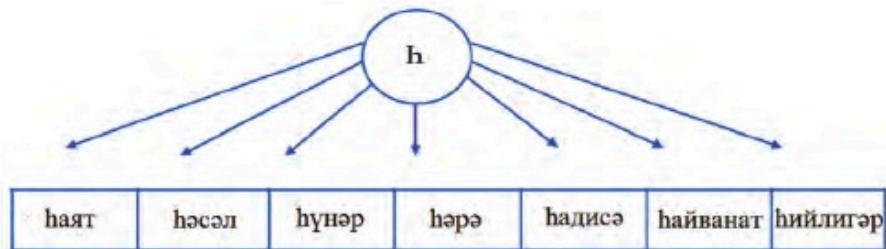

X, h тавушлири

36. Жәдвәлдіки сөзлөрни оқуңлар.

- X, h тавушлириниң ейтилишини өз ара селиштуруңлар. Уларниң ейтилишидики пәриқни байқаңлар.
- X, h һәрiplири бар сөzlөрни көчирип йезиндер. Уларниң йезилишини өстө сақлаңлар.

X, h – жараңсиз үзүк тавуш.

X, h тавушлири бир боғумлуқ сөzlөрниң бешида вә ахирида йезилиду: хиш, хүш, хил, хәт, бих, шах, хар, хаң, һүл, һал, һүр, һид, һор, һиң.

Икки вә униңдин көп боғумлуқ сөzlөрдә сөzниң бешида вә оттурисида йезилиду: хошал, мәхсәт, һүнәр, дехан, қәһриман, төһмәт, бехил, шохула.

37. Мәтінни тиңшашылар.

Әдеп

Арман билән Аян шәһәрниң оттурисидики бәш қәвәтлик егиз өйдө туриду. Улар үчинчи синипта оқыйду. Бир мәктәптө оқуғанлиқтын, йоллириму бир. Бұғұн автобусниң алдики орундуқлириға орунлашқан иккиси мәктәпкә кетип бариду. Бир бекәттин кейин, алдинқи ишиктин қолидики сумкисини аран көтирип бир момай кирди.

Аян момайниң қешиға келип:

– Мома, мону орунға олтирин, – деди. Арман болса, соң адәмни көрмигендәк, автобус деризисиди-ки нәқишлиңгән қируни бармиғи билән татлап, тәтүр қариган пети олтарған еди.

Икки бекөттин кейин, момай орнидин туруп, чүшүшкө тәйярлинип, сумкисидин икки алмини елип Аянға бәрди.

- Мана, қозам, алғин.
- Вай, немә дегинициз, рәхмәт, мома!
- Алмини орун үчүн бәргиним йок. Өдәпликлигиңгә зоқланған рәхмитимғу, – деди момай Аянға күлүмсирәп қарап.

Аян билән Арман автобустин чүшүп, мәктепкө йол алди. Аян алмини ичидә хошал болуп йәп келиватиду. Арман қолидики алмини бир чишлигини болмиса, уни йәшкө қисилди.

T. Қажыбаев

- Мәтингемесінде көзүнде көзінде?
- Мәтингемесінде көзүнде көзінде? Пикриңларни ейтиңлар.
- Өзәңлардин чоң адәмләргө орун бәрмигән күн болдыму?
- 38. Сөзләрни көчирип йезиңлар.

Хошал, хуштар, хисләт, хошаң, хәлиқ, раһәт, әһмийәт, һәсәл, һүнәр, һәрикәт, наһайити.

- Сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Чүшиниксиз сөзләрниң мәнасини изаһлиқ луғаттын қарап биливелиңлар.
- Өзәңлар халиған сөздин жүмлә түзүңлар.

- 39. Шеирни һиссиятлық оқуңлар.

Тоху шахқа чиқивелип,
Күнму патти, ухлайду.
Илан, ейиқ көч күз келип,
Йәрму қатти, ухлайду.
Шир сунайтип айигини,
Яңчә йетип ухлайду.

Һорун дәрис-савиғини,
Оқуветип ухлайду.

Аблиз Ңезим

- Аблиз Ңезим һәккідә немә билисиләр?
- Тәркивидә х һәрипи бар сөзләрни терип йезиңлар.
- Шеирдин өзәңларға чүшиниксиз болған сөзләрни тепип көрүңлар. Шу сөзләрниң мәнасини изаңлиқ лугәттін қарап биливелиңлар.
- 40. «Хан қызыға» ярдәм қылайли.

- Чечилип кәткән һәрипләрдин сөзләрни түзүңлар.
- Бу сөзләрниң мәнасини чушәндүрүңлар.

 21

- 41. Мәтинни раван оқуңлар.

Іесәл һәриси интайин әмгәкчан болиду.
Улар бекардин учмайду. Қәчкиргичә тинмай,
гүлдин-гүлгә қонуп, ширнә жигиду. Һәриләр
бир килограмм һәсәл жиғиш үчүн жирақ-
йекиндики бир миллион гүлгә қониду.

- Іәсәл һәриси һәккідә немә билисиләр?
- Тәркивидә **h** һәрипи бар сөзләрни терип йезиңдер.
- Мәтингдин өзәңләрға чүшиниксиз болған сөзләрни төп көрүңләр. Шу сөзләрниң мәнасини изаһлиқ лугәттин қараң биливелиңләр.

41. Мақалларни ядқа йезиңләр.

1. Бәхит издисәң, әмгәк қил.
2. Һүнәрлик киши хар болмас.
 - Мақалларниң мәнасини чүшәндүруңлар.

42. Сүрәтләргә қараңлар.

- Қайси сүрәттиki балилар әдәп қаидисини сақламиди дәп ойлайсиләр?
- Һайванларни немә учүн хорлашқа болмайдигинини дәлилләңләр.

- Әдәп-әхлақ тогрилиқ ейтидиган сөзләрни тиңшаңлар:
 - ✓ *Mәрһәмәт, рәхмәт, илтимас, хүш кәпсиләр* вә б. сөзләрни орунлуқ пайдилинишни үгиниңлар.
 - ✓ Гуна қилған киши әпу сориса, кәчүрүңләр.
 - ✓ Яшанған адемләр алдидин өтүш һәрмәтсизликни билдүриду.
 - ✓ Һәр сөзни орунлуқ, гөзөл ибарә билән сөзләңләр.

43. Яшанғанларни һөрмәтләш төгрилиқ сөзләрни толуктуруп йезиңдер.

1. Яшанғанларни көргөндө, оң қолини қөксигө елип, салам бериду.

2. ...

3. ...

4.

• Өзәңдарниң мөшү қаидини бузған пәйтиңлар болдиму?

• Җоңларни һөрмәтлимегендеги балиларға қандақ әқил ейтқан болар едиңлар?

44. Мәтинген оқуңлар.

Әдәпликниң өзи адәмлөр арисидики мұнасиветни яхшилайды. Әгәр бирәр киши саңа ярдәм көрсөтсө, бирнәрсини елип бәрсө, йол-йоруқ көрсөтсө, чүшәндүрсө, сән униңға «рәхмәт» дейишиң керек.

Әгәр бирәр киши саңа «рәхмәт» ейтса, сән униңға «әрзимәйду» дәп жавап қайтурғын.

«Рәхмәт, мәрһәмәт, кәчүрүң, саламәт болуң, саламәтмүсиз» дегендеге охшаш сипайә сөзләрни ейтишни есіндин чиқарма.

• Мәтинген немә һәккідә?

• «Рәхмәт!» дәп қайси вақитта еитиду, қандақ чағда ейтмайды? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.

45. Көчирип йезип, бу сөзләрни қандақ чағда қоллинидиғиниңлар тогрилиқ сөзләп беріңдер.

Мәрһәмәт, кәчүрүң, саламәт болуң, рухсәт қилиң, мүмкін болса, мақул, рәнжимисиңиз.

• Булардин башқа әдәп қаидилирини билдүридиған қандақ сөзләрни билисиләр?

22

Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?

1. Мәтинни диққат билән тиңшаңлар.

Назугум – уйғур хөлқиниң қәһриман қизи. У өз хөлқиниң вә өзиниң бешидин кәчкөн жәвир-жапалирини немишәм қошакқа қатқан. Униң нахша-қошаклири тез арида хәлиқ арисида тарилип кәтти.

Азатлиқ вә әркинликни арман қылған Назугум һеч болмиғанда ялғуз бешини елип болсыму, дүшмәндин қечип кетишниң чарисини издәйду. Лекин Назугум мәхситигө йетәлмәй, қалмақлар тәрипидин өлтүрүлиди.

Қадир Һасанов

• Мәтин ким һәккىдә?

• **X, h** һәриплири бар сөzlәрни тепип, мөшу сөzlәрни тавушлуқ тәһлил қилинлар.

2. Китапханичи елан язди. Сехирчи мәтиндикси сөzlәрниң орнини алмаштурувэтти. Еландики* сөzlәрни өз орниға қоюш арқылы йезицлар. Тиниш бәлгүлирини қоюңлар.

3. Тирәк сөzlәрниң ярдими арқылы түзүлидиган мәтинниң немә һәккىдә екәнлигини молжалаңлар.

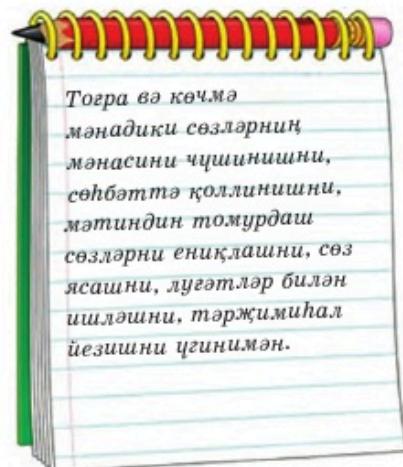
23-24

Тәкшүрүш диктанти

ВАҚИТ

- Сөзләрниң мәнаси тогрилиқ билидигинимизни әскә чүширимиз;
- Сөз ичидә қатар кәлгән үзүк тавушларниң өз ара аhanдашлигини сақлап ейтишни;
- Сөзниң удул вә көчмә мәнасини чүшинишни вә уларни нутукта қоллинишни;
- Мәтиндін томурдаш сөзләрни ениқлашни;
- Сөз ясашни;
- Лугәтләр билән ишләшни;
- Тәржимиһал йезишни үгинимиз.

Вақит төгрилиқ немә билимиз? Тавушларниң аһандашлиқ қануни

1. Чөчәкни тиңشاңлар.

Алтун Фораз

Бурун бир заманда бовай билән момай яшапту. Уларни әсқи өйидин башқа нечнемиси йоқ екән. Бир күни иккиси бәлдиндә олтарса, бир Қалиғач учуп кәпту:

– Силәргө күндә қарисам, мәйүслининп олтирисиләр, немә болди? – дәп сорапту.

– Іәй, Қалиғач, сән дунияни чарлап учуп, һәммини көрүп жүрисөн. Биз болсақ қеридуқ. Өң болмиғанда, бизгә меликә болидиганға бир құш болсиму болса, шуниц үнини аңлап, құнлиrimизни хошал-хoram өткүзсөк, – дәпту бовай.

Қалиғач буни аңлап, учуп кетипту. Құnlәрниң биридә Қалиғач бовай билән момайға бир тухум әкәпту. Бу аддий тухум әмәс, алтун тухум екән. Бовай тухумни елип, кона қулақчисиниң ичиғә селип қоюпту. Бираз күн өткәндін кейин, өйдә бирнәрсииң чикилдиган авази аңлинипту. Момай һәйран болуп, бу немиду, дәп қулақчиниң ичиғә қариса, сап-сериқ жүжә сайрапетипту.

– Іәй, бовай, бери кәлсилә, монуни қараң, – дәп бовайни чақирипту.

Момай билән бовайниң күни жүжини бекиш билән өтидекән. Бир һәйран қаларлық йери, буларниң турмуши құndин-құнгә яхшилиниptу. Жүжә гораз болупту. Һәр күни таң сәhәрдә өзиниң жараңлиқ қичқириши билән пүтүн йезини уйқидин ойғитидекән.

Құnlәrниң биридә шу йезида туридиган бир қызы егер африққа дучар болупту. Қизниң нали еғирлишип, құndин-құнгә начарлашқа башлапту. Ңелиқи Қалиғач учуп келип, бовай билән момайға:

– Силәр горазни шу қизниң йениига апириңлар. Фораз таң сәһәрдә үч қетим қичқириду. Шу чағда карамәтни көрисиләр, – дәпту.

Бовай мақул болуп, горазни қыз турған өйгө апирип қоюопту. Таң сәһәрдә фораз үч қетим қичқирипту, қизниң ата-аниси, бовай билән момай жұгрәп талаға чиқип қариса, қызы горазға дан берип, нахша ейтеп жүргидәк. Шу күндин башлап горазниң һәрхил карамәтлири башлинипту. Бовай билән момай болса, бәхитлик наят кәчүрүпту. Достум, өгөр сизму шу карамәтни көримән десициз, таң сәһәрдә, фораз қичқарғанда, талаға чиқип, өтрапни тиңшаш.

- Чөчәк немә һәкқидә? Униңдики асасий ойни ениқлаңлар.

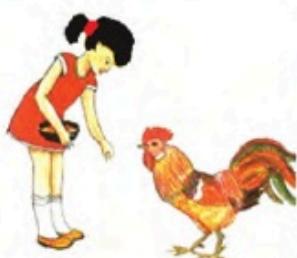

- Чөчәк немә үчүн «Алтун гораз» дәп аталған дәп ойлайсыләр? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.

- «Мәйүслиніп олтирисиләр», «таң сәһәрдә» сөз бирикмелириниң мәнасини Интернет мәнбәлиридин биливелиңлар.

- Төвәндиди сүрәтниң қайсиси чөчәк мәзмунига мас келидү? Оюңларни дәлилләңлар.

2. Тепишимақни оқуп, жававини тепиңлар.

Ятар орни униң тар,
Сәһәр туруп жар* салар.

3. Сөзләрни оқуп, көчирип йезиңлар.

Талға, мақалда, лугәттин, болқиси, һәйкәлгө, муәллимдә, китапта.

- Сөзлөрниң ейтилиши билән йезилишини селиштуруңлар.

Улғә: Йезилиши
кәчқурун

Ейтилиши
кәшқурун

Қатар турған үзүк тавушлар бир-биригә тәсир қилип өзгириду: *шәнбә-шәмбә*

4. Мәнъий қилинған сөзлөрни көчирип йезиңлар.

Узун йолға маңғанда, бирнәрсини унтуп, өйгә қайтип киришкә болмайду. Бу яман ирим болуп несанлиниду. Сөвәви, ундақ адәмниң йоли болмайду. Йолға тәйярланғанда, нечнәрсини унтумай елип маңған тогра.

26

5. Мәтинни оқуңлар.

Дүшәнбә – Бұгүн әтрапимдики өмүр долқуниға арилишип, болуватқан вақиәләргө көңүл бөлимән.

Сешәнбә – Бұгүн һәммигә меһрибанлиқ билән қарымән.

Чаршәнбә – Бұгүн достлиримниң ой-пикирлирини тиңшап, мәслихәт беришкә тиришимән.

Пәйшәнбә – Бұгүн өзәмгә яқмиған нәрсиләрниң пайдилиқ тәрәплирини тепишқа тиришимән.

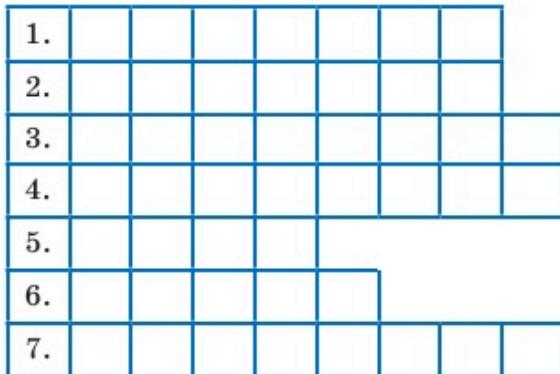
Жұмә – Бұгүн өз достлиримниң бойидики яхши хисләтлөрни үгинишкә тиришимән.

Шәнбә – Бұгүн «Наят шатлиғи немидә?» деген соалға жарап издәймән.

Йәкшәнбә – Бұгүн мән наят қийинчилиқлириға бәрдашлиқ бериш, гөзөллик дуниясиға йетишниң сирлириға чөкимән.

- Мошундақ наят тизмисини наятындарда пайдилинамасылар?
 - Мәтингдә адем бойидики қандак яхши хисләтләр һәккүндә ейтилгән?
 - Йәкшәнбини қандак өткүзисиләр?
 - Мәтингидиң көниң қара һәрипләр билән йезилған сөзләргә диккәт қилинадар. Уларниң ейтилиши билән йезилишини селиштуруңдар.
6. Кроссвордни йешиңдер. Іәптә намлирини тәртиви билән йезиндер.

Саатниң чиқиши тарихини тәтқиқ қилимиз.

Сөзләрниң удул вә көчмә мәнаси

7. Тепишмақни оқуп, жававини тепиңдер.

Кечө-күндүз маңиду, меңип-меңип тинмайду. Шунчө узун маңсиму, баар жайға йетәлмәйдү.

- Тепишмақтың көниң қара һәрипләр билән берилгән сөзләргә диккәт қилинадар.
- маңиду дегендеген сөз қандак мәнада қоллинилған?
- saat немә үчүн керек?

8. Берилгән сөзләрниң топини пайдилинеп, жүмлә түзүп йезиндер.

Алтун вақыт, алтун saat.

- Берилгән сөзләр топида *алтун* сөзи қандақ мәнада қоллиниливатиду, қандақ ойлайсиләр?
- Немә үчүн *алтун вақыт* дәйду?

Сөзләр өзиниң асасий мәнасидин башқа мәнадиму қоллинилиди:

көз *адәм әзаси – удул мәна*
 цзукниң көзи – көчмә мәна

9. Тегишлик тиниш бәлгүсини қоуп, шеирни көчирип йезинىлар.

Бекар жүрүп тасқалдим,
Ач қелишқа тас қалдим.
Пишип турсиму алма,
«Алма» дедиму, алма*

Аблиз Һезимов

- Қеник қара һәрипләр билән берилгән сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

10. Тепишимақни оқуп, жававини төпиңлар.

Падишаниң бегида бир әҗайип дәрәк өсүпту. Бир тәрипидә гүлләр ечилидекән, йәнә бир тәрипидә йопурмақлар чүшидекән, бир тәрипидә дәрәк бих чиқарса, йәнә бир тәрипидә һечқандақ йопурмақ йоқ екән. Бу қандақ дәрәк?

- Сүрәттә көрситилгән 12 айдикى сөзләр чечилип кәткән. 12 сөз төпип көрүңлар. Оқуңлар.

- Тапқан сөзлириңларни йезиңдер.

Жил											
январь		февраль		март		апрель		май		июнь	
пий	та	ча	ма	ба	лик	но	нап	теч	руз	тә	сиқ
июль		август		сентябрь		октябрь		ноябрь		декабрь	
ла	тил	ис	геръ	мәк	лүк	аш	тәп	куз	лик	қиш	на

11. Шеирдикі қениң қара һәрипләр билән берилгән қанатлик сөзниң иккі мәнада қоллиниливатқанлигини дәлилләндер.

Іәйкәл болар шу аддий ташма,
Шир болсаңму, қениндін ташма.
Демә: «Достниң бурнини қанат»,
Билсәң, достлар саңа қол-қанат.

Аблиз Қезимов

12. Соалларға жағап йезиңдер.

1. Үч һәптидә қанчә күн бар?
2. Икки йерим саатта қанчә минут бар?
3. Икки дәрис қанчә минут давамлишиду?
4. Язлик тәтилдә нәччә ай бар?

Хронологиялық вақитниң ярдими билән тәржими налимизни язимиз.

Томур сөз вә ясалма сөз

- 13. Мәтинген ролъларға бөлүп оқуңдар.

Долқун язлик тәтилгә чиқиши билән, йезидики бөвисиниң қешиға алдириди. У нахайити зерәк бала болуп, 1-синипни әла бағаға тамамлиди. Муәллиминиң

язлиқ тәтилгө бәргөн тапшуруқлирини тәкраплаш үчүн, китап-дәптәрлириниму боғчисиға селип рәтлиди.

Таң сәһәрдә дадиси билән йолға чиққан Долқун чүшкә йеқин йезигімүй жетип кәлди. Униң хошаллиғиниң чеки йоқ. Йезидики достлирини серинган Долқун оюн билән болуп, кәчниң қандак чүшкіниниму байқимиди. Кәчкүрүнлүги йезиниң салқын һавасида бовиси иккиси узақ сөзләшти. Бовиси униң оқушта йәткән утуқлириға хошал болуп, өзичә нәврисини бир синимақ болди.

Бовиси униңға соалларни қойди:

- Балам, сөн нәччә яшта?
 - 7 яшта.
 - Қанчинчи синипқа көчтүң?
 - 2-синипқа.
 - Өзәң кимсән?
 - Үйгурмән.
 - Тұгулған жутуңчу?
 - Кәтмән йезиси.
 - Сән қайси тилда билим алисән?
 - Өзәмниң ана тили – уйғур тилида билим алимән.
 - Сениң Вәтиниң?
 - Мениң Вәтиним – Қазақстан. Дәләтимиз рәһбири Н.Ә. Назарбаев, – дәп Долқун мәғрүр жарап берди.
- Мәтинг арқилиқ Долқунниң тәржимиһалини билдиң-ларму?
 - Долқунниң тәржимиһалини билиш үчүн, силәр қандак соалларни қойған болар единклар?
 - Соал қоюш үчүн, төвәндикى өхбарат билән тонушуңдар.

Тәржимиһал дегинимиз адәмләрниң өмри тоғрилик некайә. Тәржимиһал адәмниң туғулған жили, ейи, күнидин башлиниду. Униңдин кейин турған макан-жайи, аилисидә қанчә адәм барлығи тоғрисида ейтилиду.

• *Қиз-қизчақ, уйгур-уйгурчә сөзлирини селиштуруңлар.*
Уларниң мәнасилики өзгиришләрни байқаңлар.

• Өз тәржими налиңларни йезин්лар.

• Түкәнлириңларни қандақ яхши көрисиләр? Түйғуңларни қандақ билдүрисиләр?

Томур сөзгө сөз ясигучи қошумчә улиниш арқылы ясалған сөзни ясалма сөз дәп атайду: *aшпәз, атлик*.

14. Ойлиниңлар, тепиңлар.

Маңа апам һәрқачан, «сөн ишт жили туғулған», – дәйду.

Чүшәнмисәммү, қайта сорашқа уялдим. «Ишт жили» деген немини билдүриду?

• Соалниң жағавини лугәттін қарап биливелиңлар.

15. Сүрәтләргө қарап, қошумчиларни пайдилинип, ясалма сөзләрни йезин්лар.

-лук

-чақ

-қүч

-лүк

-лик

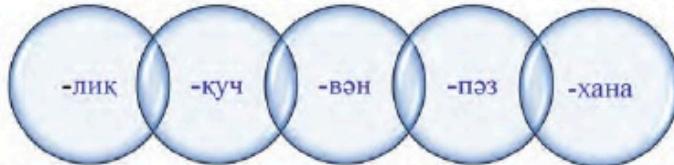
30

16. Тепишмақни оқуп, жававини тепиңлар.

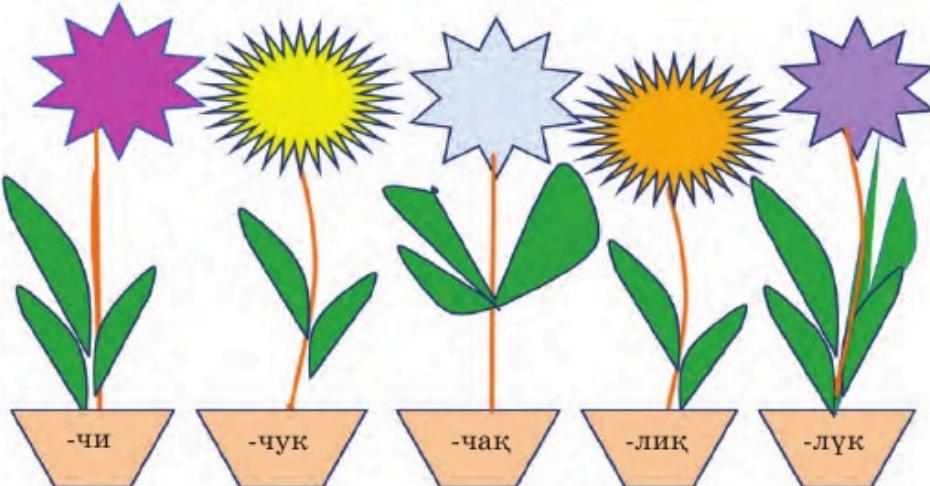
Кичик чегида төрт путлук,
Чоң болғанда икки путлук,
Қериганда үч путлук,
Тепиңлара бу немә?

- Ясалма сөзлөрни тепип, сөз тәркивини тәһлил қилиңлар.
- Жававини тавушлуқ тәһлил қилиңлар.

17. Берилгөн қошумчиларни қандак сөзләргә улап сөз ясашқа болиду?

- Йеңи сөзлөрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

18. Сөз ясигучи қошумчиларни пайдилинип, йеңи сөзләрни йезиңлар.

31

Томур сөзләр

19. Мәтинни тиңشاңлар.

Мән, Илия Бәхтия, 1932-жили Алмута вилайити Уйғур наийисигә қарашлиқ Чоң Ачиноқа йезисида дүнияға көлдим.

Дадам Молут Мәсудий мәрипәтчи аилисидә тәрбийиләнгән. Дадам Мәсудий өмгәкчан адәм болған. Бала вақтимдин атамдин айрилип, акам билән Өзбекстандики кичик дадамниң қолида тәрбийилинип, дәсләп өзбәкчә оқуп, кейин оттура мәктәпни 1953-жили қазақ тилида тамамлидим.

1953–1957-жиллири Абай намидики педагогика институтиниң қазақ тили вә әдәбияти факультетида оқуп, алий мәлumatқа егә болдум.

1961-жили Билал Назимниң талланған әсәрлирини нәшир қылғанда, бу китапниң муһәррири болдум.

1973–1975-жиллири Москвадики икки жиллик Алий әдәбияти курсида оқудум.

- Мәтин мәзмуни бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар.

- Достлириңлардин сорап, уларниң тәржимәһалини ейтеп берин්лар.

- Мону схема бойичә сөзләп берин්лар.

1932-жили	1953-жили	1953–1957-жиллири	1961-жили	1973–1975-жиллири

- *Мәрипәт-мәрипәтчи, әмгәк-әмгәкчан* сөзлирини өз ара селиштуруңлар. Уларниң томуриға диққәт қилиңлар.

Сөзниң өзгөрмәйдиган мәналиқ қисми **томур** дәп атилиду: *ай-айлар, уссул-уссулчи, күз-күзлүк, қогун-қогунчы, китап-китаплар*.

20. Берилгөн сөзлөрни Венн диаграммиси бойичә топларға бөлүп йезиндер.

21. Дудуқлымай, тез оқи.

Ақ мәхмәл қалпақ ақму?

Ақ мәхмәл пайпақ ақму?

22. Ойлиниңдар, тепиңдар. Сүрөттики сөзлөрни қисимларға ажыратып, томур сөзни ейтеп беріңдер.

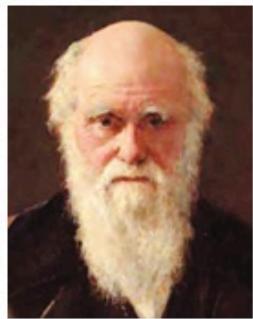
32

Вақит дуниясига сәяһет.

Томур билән қошумчиниң йезилиши

23. Мәтингни тиңشاңлар.

«Адәм нәдин, қандақ пәйда болди?» – дегән соалға кейин илимму аләнидә диққәт бөлүп, униңға өз жағавини бәрди. Мәсилән, 19-әсирдә инглиз тәбиәт тәтқиқатчиси Чарльз Дарвин өсүмлүкләр билән жәнисарлар түрлириниң өзгиришчанлиғини ениқлап, назирқи түрлириниң тәбиий хиллиниш йоли билән қедимдикі башқа түрлөрдин чиққанлиғини испаттайды. Адәмниң теги маймунларниң аләнидә бир түри болуп несаплинидиганлиғини Дарвин өзиниң «Адәмниң келип чиқиши теги вә тәбиий хиллиниши» намлық өмгигидә баян қилиду.

Буни Дарвиндін кейинки алимларму тәқитләп, уни техиму риважланудурди.

- Мәтинге сәрләвхә қоюңлар.
- Мәтингдә қайси вақит тәсвирләнгән дап ойлайсиләр? Уни нәдин байқашқа болиду? Өз оюңлар билән белүшүңлар.
- Чарльз Дарвин 19-әсирдә немини испатлап чиқиду?
- Адәмләрниң шу вақиттики турмушини бүгүнки өмүр билән селиштуруп көрүңлар.
- «Вақит қәдрини билмigен – өз қәдрини билмәс» дәп немә учүн ейтилидиганлиғини топта тәһлил қилиңлар.
- Мәтингдикі қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзләргә диққәт қилиңлар. Томур сөзләргә қошумчиларниң қелин, инчикә болуп улиниш сәвәплири немидә дәп ойлайсиләр?

Томур сөзниң ахирқи bogумi қелин болса, униңға улинидиган қошумчиму қелин болиду: *окуғучи+лар+ниң*.

Томур сөзниң ахирқи бөгүми инчикә болса, унинде улинидиған қошумчиларму инчикә болиду:
дәрәк+ләр+ниң.

 24. Тепишмақни оқуп, жағавини тепицлар.

Бир дәрәктиң айрилипту он икки шах, һәр шехида бардур оттуз йопурмақ, у дәрәкниң бардур бир әжайип мевиси, бир үзи қара унин, бир үзи ак.

- Жағавини тавушлук тәһлил қилинлар.

 25. «Ошук һәрипләр» оюни.

НУТВМИ							
ТӘАһӘП							
ИТВАҚҚ							
ИСИЛПӨ							
ТӘЙӘТТ							

- Һәрбир қатарда вақитқа бағылған сөзләр арилаш һәрипләр билән йезилған. Әшү сөзләрни төпип, чақмақтарниң ичигө дурус орунлаштуруңдар. Һәрбир қатардин ешип қалған бир һәрипни йенидики чақмаққа толтуруп, йошурунған сөзни тепицлар.

- Жұпиналарға сөзләп бериңдар. Униң түзгән мәтингө өз пикриндерни билдүрүңдар.

Вақтиңдарни баһалаңдар.

Томур билән қошумчә

 31. Мәтингни тиңшаңдар.

Саат вә вақит

Бурун заманда бир өйдә қедимий Саат яшапту. У өзиниң өмридә нурғун нәрсиләрни көргөн: йәкму-йәк, секундлук хошаллық, хапилик, саатлап йеңиши... Саат

өмүр бойи чикилдап, тохтимай мацатти. Өйдикиләрниң барлиғи бу Саатқа наһайити һөрмәт билән қаратти.

Дадиси билән аписи қанчә тиришсиму, Витя Саатқа қарап, вақитни ениқлашни задила үгәнмиди. У адәмләрниң бир вақитта ишқа, мәктәпкә баридигинини, бир вақитта әтигәнлик, чүшлүк, көчқурунлуқ тамақ ичиғанлигини, бир вақитта ухлашқа ятиғанлигини чүшәнмәтти. Мошу нәрсиләрниң һәммисини бир вақитта қандақ қилиғанлиғи униң үчүн бир тепишмақ болуп қаливәрди.

Бир күни һәммиси өзлириниң ишлири билән кетиду. Витя ялғуз шу қедимий Саат билән қалиду. У дикқәт билән Саатниң стрелкилириға қарайду, туюқсиз аңлайду:

- Сениң вақитни ениқлашни билгүң келәмдү?
- Ыә-ә, – дәп аста жавап бериду.

Витяниң жававиниң аңлиғандын кейин қедимий Саат:

– Есиңдә болсун, – деди қедимий Саат –, вақит һөрқачан алға қарап мәниду, саатниң стрелкилириму алға мәниду. Кәйнигө һечқачан маңмайду.

Кейин қедимий Саат Витягә саатниң стрелкиси, минутлуқ вә секундлуқ стрелкилар тоғрилиқ һәм бу стрелкиларниң қандақ хизмәт атқуриғанлиғи тоғрилиқ чүшәнчә бериду. Витя қедимий Саатниң ейтқанлирини дикқәт қилип тиңшайду. Бала Саатниң қандақ қаидә билән мәниғанлигини чүшәнди.

Саат, минут, секунд һөрқачан һәрикәттә болидиғанлигини, һәрикәт болса, у наят екәнлигини чүшәнди.

Ирис Ревю

- Чөчәкниң мәзмуни бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар.
- Чөчәктиki асасий ойни ениқлаңлар.
- Витя саат стрелкилириниң қандақ хизмәт атқуриғанлигини чүшәндиму? Уни чүшинишкә немә сәвәп болди?
- Чөчәкниң мәзмунига өз оюңларни қисқичә йезин්лар.

- Чөчәктики қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзниң йезилишига дикқәт қилиңдер. Бу сөзниң томурини төпип, йезилишиниң қандаң өзгәргәнлигини ейтеп бериндер.

Қошумчә уланғанда, бәзибир томур сөзләрниң йезилиши өзгириду: *китап-китави, варақ-вариги, мәктәп-мәктиси*.

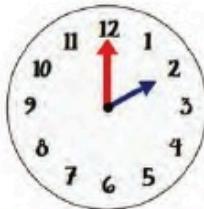
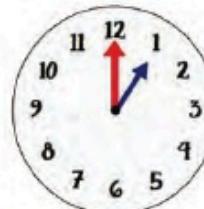
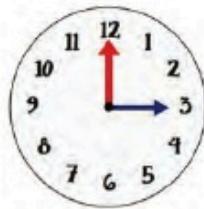

- 33. Мәтингни хатасиз вә чирайлық йезиндер.

Таң атти. Аста-аста юлтузлар көрүнмәй қалди. Тағ тәрәптин күнниң қизарған нури көрүнүшкә башлиди.

- 34. Вакитни өсүш тәртиби билән дурус орунлаштуруп, тәпишмақни оқындар, жағавини төпидер.

Дүмбиси тұз,

Төрт пути бар,

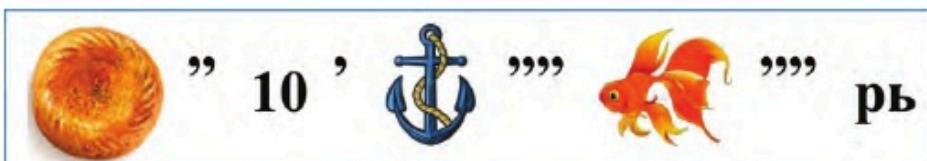
қосиги йоқ.

қоли йоқ.

- Язған тәпишмақтыки қениң қара һәрипләт билән берилгән сөзниң томурини төпидер.
- Томур сөзниң ахирқи тавушы немә үчүн өзгәргәнлигини чүшәндүрүндер.

- 35. Ребусни йешиндер.

 34

37. Сөзләрни көчирип йезиңлар.

Қошук-қошуғи, булақ-булиғи, мәшүк-мәшүғи, та-мақ-тамиғи, чөлөк-челиги.

- Сөзләрни селиштуруңлар. Томур сөзниң үзгәрткән қошумчини атаңлар.
- Сөзләрниң үзгәрткән қошумчини атаңлар.

29. Томур сөзни *tепиңлар*.

30. Жұмилләрни мәтін чиқидиган қилип, тәртип билән үзиндер.

Шуниң үчүн «Бұғұнки ишни әтигә қойма», – дәп бо-вилиримиз бекар ейтмиған. Адәм балиси һөрқачан һө-рикәттә болуши керәк. Вақит тохтимай бир хилда ма-цивериду. Бир орунда турушқа болмайду.

- Язған мәтін мәзмунига өз оюнларни ейтиңлар.

- Вақтиңни бошқа өткүзмә», «Вақит алтундинму қиммәт» дәп немә үчүн ейтидиганлыгини топта тәhlил қилиңлар.

Хуласә дәрис Биз немини үгәндүк?

1. Тепиши мақниң жағавини төпиңлар вә уни көчирип йезиңлар.

Беші бардур қапақтәк,
Тилим-тилим шапақтәк.
Көң ұзидә тили бар,
Узун көлгөн бели бар,
Бағлақлиқтур қулиғи,
Өзи **сазниң** булиғи.
Бу немә?

- Қениң қара һәрипләр билән йезилған сөzlәрни сез тәркиви бойичә тәһлил қилиңлар. Тегишлиқ бәлгү билән бәлгүләңлар.
- 2. Берилгән мавзу билән тирәк сөzlәрни оқуңлар. Бу мәтиндә немә һәккүдә ейтилиши мүмкин?

Мавзуси: Һавани булгимаңлар!
Тирәк сөzlәр: таза һава, һавасиз һаят, һавани жүткәнда, һаваниң әһмийити, машинидин чиқидиган ис, һаят үчүн, һаваниң булгиниши, һавага чиқириду.

- Мавзу вә тирәк сөzlәрниң ярдими билән қисқычә һекайә түзүңлар.
- Томур сезни төпиңлар: *һавасиз, һавани, һаваниң, һавага.*
- 3. Сөzlәрни оқуңлар. Іеммиси томурдаш сез боламду? Пәкәт томурдаш сөzlәрни терип йезиңлар. Йәр сезниң томурини тегишлиқ бәлгү билән бәлгүләңлар.

Бөл, бөлүм, бөлмә, бөлүш, бөлгүчи.
Сиз, сизиқ, сизгүч, сизиқчә, сизиқлиқ.
Йол, йолдаш, йолувчи, йоллук, йолбашчи.

Инша

БЕНАКАРЛИҚ

- Жұмлә тоғрилик билидигнимизни **әскә қүшири-миз**;
- Жұмлә әзалири тоғрилик **билидиган болимиз**;
- Жұмлининә жиғік вә йейік түрилирини ажри-тишни;
- Жұмланиң жұмлә әзалирии бойичә тәһлил қили-шни;
- Жұмлә ичидә қоллинидиган тиниш бәлгүләрни (пәш, сизикчә) дурус қоюшни;
- Жұмлә әзалириниң қандақ бағланғанлигини ениқ-лашни **үгінімиз**.

37

Бенакарлық сәнъити һәккідә немә билимиз?

Жұмлә әзалири

- Мәтинни тиңшаңлар. Мавзусига қарап, мәтинниң мәзмұнини молжалаңлар.

Мемарчилік дегендеген немә?

Қедимий адәмләр дәсләптә өңкүрләрдә яшиған. Андин кейин улар өзлиригө турушлуқ жай селишқа башлиған. У чағларда адәмләр өйниц чирайлиқ, көркем болушиға көңүл бөлмиди. Өң муһими, у адәмни сиртқи дүшмән билән тәбиәт апидидин қоғдиши керек еди.

Турушлуқ жайлар бир-биригө бәкму охшап кетәтти. Адәттә улар шахлардин, қомучтин, нағылан териси билән устихинидин, кейинирек хам кесәктин селинди.

Вақитниң өтүши билән, яшаш тәризи өзгәрди. Шуниң билән биллә турушлуқ жай қурулушиму башқичә түс алди. Бай адәмләр өзлириниң қолайлиқ башпаналири-ни яқтurmastin, чирайлиқ, зор сарайларда яшиғуси кәлди. Мундақ мурәккәп қурулушларни селиш үчүн, choңқур билим билән чевәрлик тәләп қилинди.

Турушлуқ өйләрдин башқыму қурулушлар – ибадәтхана, мәйданлар, театrlар, китапханилар селинишқа башлиди.

Мошундақ қурулушлар комплексини ойлап тапқан адәмни «мемар», уларниң өсәрлирини «мемарчилік» дәп атиди.

Мемарчилік – адәмләрниң чирайлиқ вә қолайлиқ яшишиға бегишланған сәнъет.

- Мәтин мәзмунига тирек болидиган сөзлөрни тепицлар.
- Мәтин бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар.
- Мемар дегендеген ким? Мәтинни пайдилинин, жағап йезип көрүңлар.

ибадәтхана

2. Тегишлик тиниш бәлгүлирини қоуп, жұмилләрни көчирип йезиңлар.

Адәмләр өзлиригә турушлуқ җай салди турушлуқ жайлар бир-биригә бәкму охшап кетәтти кейин турушлуқ өйләрдин башқиму қурулушлар селинишқа башлиди.

• Жұмлә тогрилик билидигиниңларни әскә чүшириңлар.

1. Жұмилләр мәзмун жәһәттин бир-бири билән бағлиништа болиду.

2. Аяқлашқан ой-пикирни билдүридиған сөз яки сөз бирикмиси.

3. Биринчи сөзи баш һәрип билән йезилиду.

4. ... жұмлидин кейин (.) , ... жұмлидин кейин (?), ... жұмлидин кейин (!) қоюлиду.

• Жұмилләрдә нәччә сез бар, ениклаңлар.

• Дәсләпки жұмлидикі сөzlәргө соал қоюңлар.

Жұмлидә мәлум бир соалға жавап беридиған сезни жұмлә әзаси дәймиз:

ким? нәгә? немә қилди?

Бәхтиңур китапханига барди.

3. Тирнақ ичилики сөzlәр арқылы жұмилләрни тогра түзүп, мәтинни көчирип йезиңлар.

Биз дәм елиш күни айлимиз билән найванатлар бегиға бардуқ. Найванатлар бегида (пил) көрдүк. (Пил) өжайип йоған найван екөн. (Пил) непиз йәлпүгүчкә охшайдыған бир жұп қулиғи бар. (Пил) өрә туруп ухлайду.

• Иккинчи жұмлидә нәччә жұмлә әзаси бар екәнлигини тепиңлар.

38

Егə

4. Мәтинні оқуңдар.

Веливай мечити Яркөнттө.
Уни Веливай Йолдашев сал-
дурған.

1892-жилниң банарида
мәдрисиниң асасий қурулуши
башлиниду. Мәхсус хұмдан-
ларда хищ вә гөнж* пиши-
рилип, тәйярлиниду. Үч жил ичидә оттуридики чоң
мечит, мәдрисә бөлмилири, барлығы 24 бөлмә, кичик
мечит вә баш дәрвазиниң қурулушыри аяқлишип, бена
1895-жили пайдилинишқа берилди. Бу қурулушниң
надирлиги шүниңдіки, у бирму миқсиз қәд көтөргөн. Ве-
ливай мечити өжайип маһарәт билән селинған, чекилгөн
hәрхил нәқишлиләр, чирайлық пүтүлгөн йезиклар кимни-
ла болмисун hәйран қалдуриду.

(«Үйгүр авази» гезитидин)

• Соалларға жағап беріңдар.

1. Веливай мечитини ким салдурған?
2. Веливай мечити тоғрилиқ немә билисиләр?
3. Мәдрисә қачан пайдилиншқа берилди?
4. Мәдрисидә барлығы нәччә бөлмә бар?
6. Жұмлиләрни көчирип йезиңдар.

Веливай Йолдашев салдурған. Мечит миқсиз селинған.
Нәқишлиләр чекилгөн.

- Қениң қара hәрипләр билән йезилған сөзләрниң астини
сизиңдер, уларға соал қоюңдар. Бу сөзләрниң иш-hәри-
кәтиниң егиси болуп турғинини байқаңдар.

5. Іекмәтлик сөзләрни чирайлиқ йезиңлар.

1. Босуғида турма. 2. Өйгө қарап жүгәрмә. 3. Ишикни тәпмә. 4. Ишикни қаттиқ япма.

- Іекмәтлик сөзләрни қандақ чүшәндиңлар? Ейтип бериндер.
- Дәсләпки жұмлидики сөзләргө соал қоюңлар. Иш-һәрикәтницегиси болидиган сөзләрниң астини сизиндер.

Жұмлидә ким яки немә һәққидә ейтилған лиғини билдүридиган жұмлә өзаси егө дәп атилиду.

Егө ким? кимләр? немә? немиләр? дегендеген соалларға жарап бериду: Қар (немә?) яғди. Балилар (кимләр?) чана ойниди.

39

Хәвәр

6. Мәтингни чүшинип оқуңлар.

Ярқәнт шәһиридики мечит өжайип маһарәт билән **селинған**. Мәдрисә қурулушиға йүзгө йекин мәнир устилар қатнашқан. Гүл көби чирайлиқ ишләнгән, нәччә минлиған яғач данилири бир-биригә шу қәдәр чапрас көлтүрүлгөнки, униң сирини шу заманницә устилири өзлирила билиши мүмкін...

Веливай мечити –19-өсирдә атилардин бизгө қалған тарихий надир мәдәний ядикарлық. Уни зиярәт қылған һәрқандаки киши бенага қарап, һәйран болиду.

Атилар мирас қилип қалдурған бу тәвөррүк бена бүгүнки таңдыму чоң-кичикни изгүлүүккө дәвәт қилип, өтмүштин савақ берип туриду.

(«Уйгур авази» гезитидин)

- Мәтинг мәзмұні бойичә бир-бириңларға соал қоюңдар.
- Мәтіндікі асасий ой немідә дәп ойлайсиләр?
- Мәтіндін бурун аңлимігін йеци сөzlərni тепиңлар.
- Тапқан сөzlərniң мәнасини лугәттін қарап биливелиңлар.
- Мәтіндікі қениң қара hәriplər билән йезилған сөzləргө соал қоюңдар. Бу сөzlər немини билдүриду? Улар жүмлиниң қайси əзасига мұнасиветлик?

Егиниң иш-hәрикитини билдүридиған сөzlərni хәвәр дәймиз.

Хәвәр немә қиди? немә қиливатиду? немә қилиду? немә болди? дегендеген соалларға жавап бериду: *Шамал чиқты. Яңғур яғди.*

7. Жүмлиләрни чирайлық йезиңлар.

Махир устилар қатнашқан. Веливай мечити əжайип селинған. Кишиләр hәйран қалиду.

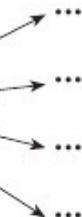
- Хәвәрләрни тепип, астини сизиңлар. Бу сөzlər жүмлиниң қайси əзасига бағлинишлиқ екәнligini сизип көрситиңлар.

Үлгө: Махир устилар қатнашқан.

8. Берилгендеген сөzləргө бағлинишлиқ иш-hәрикәтни билдүридиған сөzlərни тепип ейтىңлар.

Муәллим

Күн

9. Тепиши мақларниң жававини тепиңлар.

1. Дайым чирақ яқиду, нардим-талдим демәйду.

- Пути йәргө тәғмәс, беши – асманға.
- Имир-чимир бирнәрсә ялтирайду кечидә.

- Тапқан жағаптики сөзләр билән жүмлә түзүп йезиңлар.
Егининә астини бир, хәвәрниң астини иккى сизик сизиңлар.

Үлгә: Ямғұр қаттиқ яғди.

Егә билән хәвәрниң оттурисига қоюлидиган сизикчә

- Жұмлиләрни оқуңлар.

Рәна кәлди.

Булубул-қүш.

Тавуз-көктат.

Рәна шәһәргө кәлди.

Булбул сайриди.

Тавуз пишти.

- Иккى тик қатардики жұмлиләрниң хәвирини тепип, уларға соал қоюңлар.
- Иккى тик қатардики жұмлиләрниң хәвәрлирини селиштуруңлар.

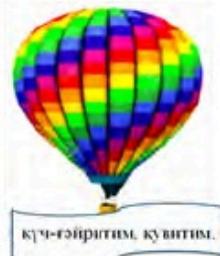

Ким? Немә? Немиси? дегән соалларға жа-
вап беридиган хәвәрләрниң алдидин сизик
(-) қоюлиду: *Астана (-) Қазақстанниң
пайтәхти (немиси?). Гүлбостан (-) уссулчи
(ким?).*

- Жұмлиләрниң оқуп, керәк йәргө сизик қоюп йезиңлар.

- Тоху, өдәк, ғаз өй қушлири.
- Қирғавул, бүркүт, бөдүнә явайи қушлар.
- Буғдай, сулу, арпа данлиқ зираәтләр.

12. Көп чекитләрниң орниға тегишлик сөз бирикмисини қоюп, шеирни оқуңдар.

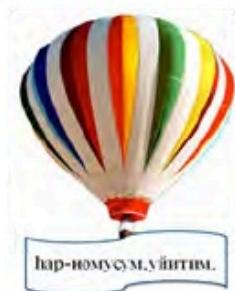

Ана тилим – ...

Ана тилим – ...

Ана тилим – ..

Ана тилим – ...

- Шеирдики сизиқчиниң қоюлуш сәвәвини чүшәндүрүңдар.

41

Баш әзалар

13. Оқуңдар. Жұмлиләрни схема билән маслаштуруңдар. Қайси схема қайси жұмлигә мас келидигинини чүшәндүрүңдар.

Мәшүк ухлиди.

Иштлар олтириду.

Немиләр немә қиливатиду?

Немә немә қилди?

- Бу жұмлидікі сөзлөр қандак соалларға жавап бериду?

Егə билəн хəвəр – жүмлиниң баш əзалири.

14. Мәтингни тиңшашлар.

Астана – Қазақстанниң гөзəл шəһəрлириниң бири.
Астана шəнири – жүмнүрийитимизниң һəммə жайли-
ри билəн һава, автомобиль вə төмүр йоллири арқилиқ
алақə бағлашқа интайин қолайлык.

Шəһəрниң көркəм орунлириниң бири – «Астана-
Бейтерек» монументи. У –қазақ хəлқиниң гүллиниши
билəн риважлинишиниң, сехилиги билəн байлигиниң
бəлгүси.

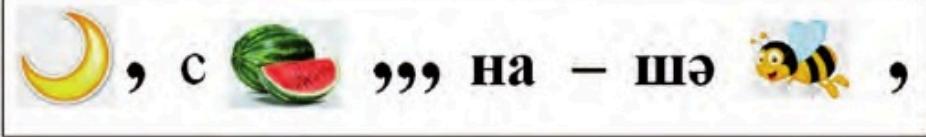
- Мәтингдə қайси шəһəр тогрилиқ ейтилған?

4. Қениң қара һəриплəр билəн йезилған жүмлидин баш
əзаларни тепиңлар. Сизиқчиниң қоюлуш сəвəвини чүшəн-
дүриңлар.

15. Ребусни йешинىлар. «Шəһəр» сөзидин икки жүмлə
түзүп йезинىлар. У сөз биридə егə, иккинчисидə хəвəр
болсун.

- Бир сөзниң иккинчи жүмлидə икки түрлүк жүмлə əза-
синиң хизметини атқуруш сəвəвини чүшəндүрүңлар.
- Иккинчи жүмлидə сизиқчиниң қоюлуш сəвəвини чүшəн-
дүрүңлар.

16. Берилгэн Венн диаграммиси бойичә сөзләрни топларга бөлүп йезиңлар.

Венн диаграммиси бойичә сөз бирикмисини түзүп йезиңлар.

Әгәшмә әзалар

17. Мәтинни тиңشاңлар.

– Балам, сән Алмутида болсаң, бүгүнки 101-мектеп-гимназиядә Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Мәсим Яқуповниң бюстини көргөн болушуң керек. Мошу бюстниң муәллили – Рустем Шамахунов. У заманий уйғур әмәлий сәнъитидә қизғин ижат қиливатқан бирдин-бир кәспий һәйкәлтараш дәп атисақ, хаталашмаймиз.

Рустем Шамахуновниң тәсвирий сәнъеткә болған иштияқи билим дәрганиниң босуғисини атлап, қолиға қәләм-қериндаш тутқан пәйтидинла башлиниду. Рустем Шамахунов башланғучта оқуп жүргөн чағлиридила, бир қаримаққа аддийла көрүнгини билән, тегидә мәлум бир ой, мәзмун ятқан рәсимлөрни сизиду.

Кәспий рәссам болуш армини Рустемни Ташкәнт шәһиридики жұмһурийәтлик бәдиий училищениң рәссамчилиқ факультетига елип келиду. Атақлиқ Улукбек исимлиқ һәйкәлтарашниң шәхсий ишханисиға

қаравул болуп ишқа орунлишиду. Рустем Улукбекниң тапшуруғи билән дәсләп Қедимий Рим һәйкәллирини, улук өзбәк шири Һәмзә Һакимзадә Ниязийниң бюстини ясаду.

Рәссам Һашимжан Қурбанниң мәслиһити билән, уйгур рәссамлириниң «Миң өй» галереясында өз болуп кириду.

Ершат Өсмәтөв.

- Мәтингдә қайси кәсип һәккүдә ейтилған?
- Тәсвирий сөнъеткә болған иштияқи қачан башлиниду?
- Дәсләпки бюстни кимниң тапшуруғи билән ясаду? Өз оюңлар билән белүшүңлар.

18. Жұмлиләрни оқуңлар. Керәклик тиниш бәлгүлирини қоюңлар.

Рустем Шамахунов Ташкәнткә келиду Улукбек Рустемгә тапшуруқ бериду у «Миң өй» галереясында өз болуп кириду.

- Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләргө соал қоюңлар.

Баш өзалардин башқа өзалар жұмлиниң әгәшмә өзалири дәп атилиду. Улар қандак? кимгә? немигә? қачан? қәйәрдә? вә б. соалларға жарап бериду.

19. Сүрөтләргө қараңлар. Астидики жұмлиләрни оқуңлар.

_____ сәкриди. _____ үзди. Ат ____.

• Ахирки жұмлидө қандақ сөз чүшүп қалған? У жұмлининң қандақ әзаси: егиму яки хәвәрму? Жағавицларни чүшөн дүрүп ейтіндер.

• Мошу жұмлиләргө әгөшмә өзаларни қошуп йезицлар.

43

20. Мәтингләрни оқуңдар.

Көпчиликкә мәлум шәһерләр

Париж – Эйфель мұнарасы.

Париж – Европиниң әңгәзәл пайтәхтирииниң бири.

Париж – Эйфель мұнарасы 1887 – 1889-жиллар арилиғида селингтан. Униң егизлиги 300 метр. Назир Эйфель мұнарасы – дүнияда туристлар әңкәп зиярәт қилидиган жай.

(«Үйгур авази» гезитидин)

Вашингтон – Ақ өй.

Вашингтон – дүниядик әңкәп күчлүк дәләтниң пайтәхти.

Туристлар экскурсияни Ақ өйни көрүштін башлайду. Шуңлашқа қайси вақитта келишициздін қөттөйй нәзәр, бу йәрдә адем көп. Туристлар, аса-сән, Ақ өйниң жәнубий тәрипидө сүрәткө чүшидекен.

(«Үйгур авази» гезитидин)

Алмута шәһирииниң көпчиликкә мәлум жайлири барму?

- Мәтингдики соалға жақавап беріңдер.
- Мәтинг немә үчүн «Көпчиликкә мәлум шәһерләр» дәп аталған?
- Сүрәттики көрүнүшләрни немә үчүн көпчиликкә мәлум екәнлигини Интернет мәнбәлиридин биливелиңдер.

21. Чечилип кәткән сөзләрдин жұмлә түзүп йезиңдер.

1. Вашингтон – пайтәхти күчлүк әң дуниядикі дөләтница.

2. Туристлар жәнубий чүшиду тәрипидә сүрәткә Ақ өйнин.

- Жұмлиләрни жұмлә әзалири бойичә тәһлил қилиңдер.

22. Төвәндикі жұмлә әзасини тәһлил қилиш үлгилиригө дик-кәт қилиңдер.

1. Жұмлидики иш-хәрикәтни билдүридиған сөзни тепиңдер. Униңға **немә қилди? немә болди? немә қи-ливатиду?** соаллириниң тегишлигини қоюңдар. Мошу соалларға жақавап беридиған сөз **хәвәр** болиду. Хәвәрниң астини икки сизиқ билән сизиңдер.

2. Жұмлидики иш-хәрикәтниң егисини ениқлаңдар. Шу сөзгө соал қоюңдар. Өгөр у сөз **ким? кимләр? немә? немиләр?** соаллириға жақавап бәрсө, у чаңда егә болиду. Униң астини бир сизиқ билән сизиңдер.

3. Жұмлидики башқа сөзләргө соал қоюңдар. Улар жұмлинин әгәшмә әзалири болиду. Өгәшмә әзалиарниң астини әгир сизиқ билән сизиңдер.

4. Жұмлә әзалириниң бағлинишини схема түридә көрситиңдер:

Бәхтияр кирпини тутувалди.

23. Жұқуридики жұмлә өзалириниң тәһлил қилиш үлгисигө асаслиніп, төвәндикі жұмлиләрни тәһлил қилиңдар.

1. Астанада Панфиловқа ядикарлық орнитилди.
2. Мениң келәчәк арминим – һәйкәлтараш болуш.
4. Астана шәһиридә заманивий беналар селинмақта.
4. Бенакарлар билән учраштуқ.

44

Жұмлә өзалириниң бағлиниши

24. Мәтинни чүшинип оқуңдар.

Мән гөзәл Алмута шәһиридә яшаймән. Алмута шәһири – Қазақстан Жұмһурийитиниң жәнубий пайтәхти. Униң кочилири кәң ве түз. Йеңі заманивий имарәттер қед көтөрмәктө. Бу йәрдә мемарчилиқ елинизниң башқа шәһәрлиригө қарығанда тез риваражланмақта.

Алмутиму өзиниң заманивий бена-имарәтлири билән пәхирлинәләйду.

• Мәтин немә һәкқидә?

• Алмутидики заманивий селинған бена-имарәтләр тогрилиқ ейтиңдар вә Интернет мәнбәлиридини қарап толуқтуруңдар.

• Схема арқылы соал қоюп, өз ара бағлинишқан сөзлөр топини тепиңдар.

Мән гөзәл Алмута шәһиридә яшаймән.

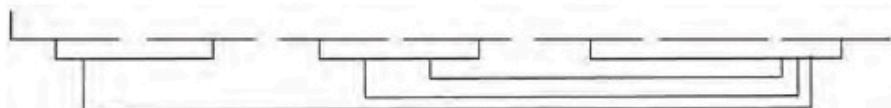
Жұмлә өзалири мәнасига қарап өз ара бағлинишип ейтилиду. Уларниң бағлиниши соал қоюш арқылы ениқлиниду.

25. Мәтинни чирайлық йезиңлар.

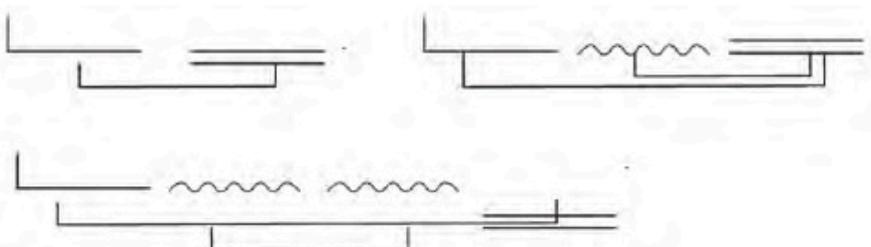
Алмута – гөзәл шәһәр. Алмута Алитағниң етигигә жайлашқан. Алмута шәһиридә көплигөн йеңи мәктәпләр қәд көтәрмәктә.

1. Жұмлидики сөзләрниң бағлинишини төпиңлар.
2. Мону схемига қайси жұмлинин мас келидигинини ениклаңлар.

26. Схема бойичө тегишлиқ жұмлә әзалирини төпип йезиңлар.

Жиғиқ вə йейиқ жұмлә

27. Мәтинни тиңшашылар.

Сүрәттә тәбиәт тәсвиrlәнсө, тәсвирий сәнъетниң бу жанри пейзаж дәп атилиду. Пейзаж тәсвирий сәнъетниң hәр түридә учришиду. **Мән пейзажни яхши көримән.**

Әгәр сүрәттә адәм тәсвиrlәнсө, у жанр портрет дәп атилиду.

Рәссамлар қачиларни, гүлләр билән мевиләрни, көктатларни, рәхтләрни тәсвиrlәшни яқтуриду. Бу жанр натюрморт дәп атилиду.

- Тәсвирий сөнъетниң йәнә қандақ жанриң түрлирини билисиләр?
- Силәргә тәсвирий сөнъетниң қайси жанри яқиду?
- Мәтингидиң қениң қара һәрипләр билән берилгән жұмылни көчирип йезиңдер. Андин кейин әгәшмә әзаларни елип ташлаң йезиңдер. Иккى жұмылни селиштуруңдар.

Аддий жұмылә жиғиқ вә йейиқ болуп, иккигә бөлүниду.

Пәкәт егә билән хөвәрдинла түзүлгән жұмылни **жиғиқ жұмылә** дәймиз: Өдәк үзді.

Егә билән хөвәрдин башқа әзалар бар жұмылни **йейиқ жұмылә** дәймиз: Өдәк суда үзді.

28. Мақални оқуп, ядқа йезиңдер.

Адәмни өмгәк бақиду,
Норунлук чөткә қақиду.

- Жиғиқ жұмылниң түрлирини ажритиңдер.
- Жұмылә әзалириниң бағлининини схема билән көрситиңдар.

29. Схемини толуқтуруңдар.

Хуласә дәрис Биз немини үгәндүк?

- Мәтингни диққет қилип тиңшаңлар.

Дуния мәжүзилири

Сеулдики (Корея) «Ай насан-хүсини» фонтани дуниядикі өң чирайлиқла өмөс, шундақла өң узун фонтан болуп несаплиниду. Бу өҗайип мәжүзә орнитилғандын кейин, шәһәрликләр билән туристларниң сөйүмлүк жайига айланди.

Дуниядикі һәшәмәтлик көрүкләрниң бири – Хитайдики Шаньдун өлкисидики Циндао көрүги. 8 баллға баравәр йәр тәврәшкә тәқабил туралайдыган бу иншаэтниң қурулуши 4 жил давам қилған.

Дубайға сәяһет қилған һәрқандак қиши дуниядикі даңлық «Халифа Мунариси» билән «Әрәп Мунарисини» бир көрүшни арман қилиду. Дунияда егизлиги бойичә биринчи орунда туридекән.

- Соалларниң ярдими билән мәтингә режә түзүңлар.

Соаллар	Режә
<ol style="list-style-type: none">Сеулдики (Корея) «Ай насан-хүсини» фонтани дуниядикі қандақ фонтан болуп несаплиниду?Дуниядикі һәшәмәтлик көрүкләрниң бири – Хитайдики Шаньдун өлкисидики Циндао көрүгиниң қурулуши қанчә жил давам қилған?Дубайдыки дунияга даңлық «Халифа Мунариси» билән «Әрәп Мунариси» аләмдә егизлиги бойичә қанчинчи орунда туридекән?	

- Режә билән тирәк сөзләрни пайдилинип, мәтинниң мәэмүнини йезиңлар.

Тирәк сөзләр: *дуния мәжүзилири, әң узун, Хитайди-ки Шаньдун өлкисидики Циндао көрүгү, 8 балл, 4 жил, Дубай, «Халифа Мунариси» билән «Әрәп Мунариси», биринчи орун.*

2. Төвәндикى жигиқ жүмлиләрни йейик жүмлигә айлантурup йезиңлар.
 1. Адиләм оқуди.
 2. Шамал чиқти.
 3. Юлтузлар көрүнди.
 4. Дәрис башланди..
3. Схемини толтуруңлар.

Егиниң иш- хәриктини билдүридиған сөзләрни дәп атайду	Қандақ соалларга жавап бериду?	Қанчә сизик билән сизиду?
--	--------------------------------------	------------------------------

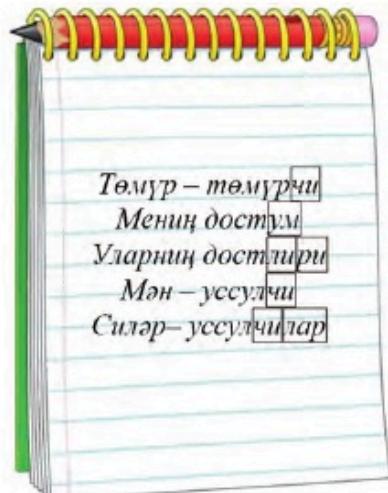

Иҗадий иш.
Тәкшүрүш диктанти.

СӘНЬӘТ (ЫҢӘР)

- Сөз түркүмлири тоғрилик билидигинимизни;
- Исимниң соаллирини **әс-кә чүширимиз**.
- Жұмлә ичидин исимни тепишни;
- Хас вә умумий исимларни ениқлашни;
- Исимларниң бирлик вә көплүк түрини ениқлашни **билимиз**;
- Құндилик йезишни **үгінимиз**.

СӘНҮӘТ (НҮНӘР) ТОҒРИЛИК НЕМӘ БИЛИМӘН?

СӨЗ ТҮРКҮМЛИРИ

1. Мавзуси бойичә мәтин мәзмунини молжалаңлар. Мәтинни тиңшашаңлар.

Сәнъет (Нүнәр)

Сәнъет (Нүнәр) – кишиләр үгинип, маһаритини ишқа селиш арқилиқ турмушини қамдайдиган кәсип. «Ясаш», «ишләпчикириш», «кәшип қилиш», «селиш», «хүнирини көрсөтмәк» дегән мәнани билдүриду. Униң мәхсити – адәм өмрини, қоршиған аләмни гөзөл рәңләр билән егәлләш. Сәнъет (Нүнәр) арқилиқ наятниң сири, адәмниң һәр түрлүк сезимлири тәсвирилиниду. Сәнъетниң (Нүнәрниң) сөз сәнъити, музыка, уссул, театр, қаштеши оймичилиги, яғашчилиқ, зенәтлик рәсим қатарлық түрлири бар.

- «Сәнъет (Нүнәр) дегәнни қандақ чүшинисиләр?» соали бойичә бир-бириңлар билән пикерлишиңлар.

- Аталған сәнъет (Нүнәр) түрлири тоғрилиқ немә билидигиңиңларни ейтеп көрүңлар.

2. Көп чекитләрниң орнига тегишлиқ сөз түркүмини қоюп, мәтинни оқуңлар. Сөзләрниң сөз түркүмлиригә қандақ топлаштурулғанлыгини ойлап көрүңлар.

Сени ян-йекиндин һәрхил нәрсиләр қоршап туриду. Шу нәрсиләрниң намыни билдүридиган сөзләрни ... дәймиз.

маһарәт

Нәрсиләрниң иш-һәрикитини билдүридиган сөзләр ... дәп атилиду.

Нәрсиләр һәрхил бәлгүләргә (рәңги, тамы, шәкли, сүпите вә б.) хусусийәтләргә егә. Нәрсинин бәлгүсүни

билдүридиған сөзләр ... дәп атилиду. Мундақ сөзләргө ... ?, ...? дегән соаллар қоюлиду.

Кениң қара hәрипләр билән йезилған сөзләр арқылы мәтингиниң мәнасини чүшинишкә боламду? Бу сөзләр мәтингиниң тирәк сөзлири екәнлигини дәлилләңдер.

3. Мақални ядқа, чирайлиқ йезиндер.

Іұнәр көккиму йәткүздиду,
Көккиму йәткүздиду.

• Сөзләрниң қайси сөз түркүмігө ятидиғанлигини ениң-лаңдар. Қандақ бәлгүлиригө қарап ениқлигиниңдарни жү-пүңлар билән бөлүшүңдар.

4. Іәр сөз түркүми тогрилиқ билидиғиниңдарни ейтиңдер.

- Жәдвәлни пайдилинип, сөзләрни сөз түркүмлири бойичә тәһлил қилиңдар.

Іұнәр, гөзәл, үгиниш, гүлләндүрмәк, көркәм, һүнәрвән, миңлап.

Бу – исим (пеил, сүпәт, сан), сөвәви у нәрсиләрниң намини (иш- hәрикитини, бәлгүсими, санини, ретини) билдүриду.

Ким? немә? (немә қилди? немә болди? қандақ? қайси? қанчә? нәччә?) дегән соалларға жавап бериду.

5. Сүрөткә қарап, мавзусини ениқлаңлар.

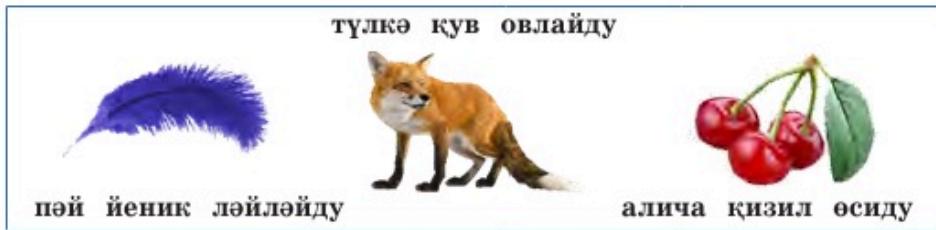
- Сүрөт бойичә hekайә түзуңлар. Уни сөзләп беришкә тәйярлиниңлар. Андин уни йезиңлар?
- Мәтингдә қайси сөз түркүмлирини қолландыңлар?
- Бу сөнъетниң (һүнәрниң) қайси түригә ятиду?
- Қандақ атақлық рәссамларни билисиләр?

6. Дадаңлар силәрни «Яш рәссам» студиясигә йезилишиңларни сориди. Бирақ силәрниң башқа өмәккә қатнашқыңлар келиди. Бу вәзийәттин қандақ чиқисиләр?

7. Жәдвәлни пайдилинип, сөз түркүмлири бойичә жұпұңларға ейтип бериңлар.

Сөз түркүмлири			
Исим	Пеил	Сүпәт	Сан
Нами	Иш-һәрикәт	Бәлгүси	Сани, рети
Ким? Немә?	Немә қилди? Немә қилиду? Немә қиливатиду?	Қандақ? Қайси?	Қанчә? Нәччә? Қанчинчи? Нәччинчи?

51

ИСИМ

8. Мәтингни оқуп, қандақ атақлиқ рәссам тогрилиқ ейтиливатқинини ениқлаңдар.

Құмға сизилған рәсім

Ата-анидин өтигөн айрилған Әбилхан наятниң қийинчилигини көп тартты. Қой бекип, күни өтти. Башқа балилар хәт тонуп, дәрис оқуғанда, у көрсөткүч бармиғи билән құмға рәсім сизатти. Әбилхан қашаң* пичигини елип жүрүп, таш билән яғачни йонуп, һәйкәл ясатти.

Жұтдашлири, болупму яшанған адәмләр рәссам балиға бәкмұ қайил еди. Бир қизиги, яш Әбилханниң рәсім сизишқа һәтта қериндишиму йоқ еди. У өзиниң дәсләпки рәсимлирини күйә билән сизған.

Әбилхан Қастеев – қазақ хәлқиниң бүйүк күйә рәссами.

Рәссам

Рәңлик қериндашларни
Апам сетип әкөлди.
– Сүрөт сизғин, балам, – дәп,
Уни қолумға бәрди.

Қизил, сериқ, көк, йешил –
Нәммә рәң бар – қолайлық.
Гүл сизишни үгәндим,
Биридин-бири чирайлық.

Гүлләрдә учуп жүргөн
Кепинәклөрни сиздим.
Өзимиз ойнайдыған
Қочақларниму тиздим.

Патигүл Сабитова

- Шеирда қайси кәсип тоғрилиқ ейтилған?
- Мәтинглөрниң охшашлиғи вә пәрқини тепип көрүңлар.
- Шеиридин исимларни тепип, соал қоюңлар.
- Шеирдин көплүк түрдө көлгөн исимларни тепиңлар.

Адәм вә нәрсиләрниң намини билдүридиған сөзләрни **исим** дәймиз.

Адәмләргә **ким?** **кимләр?** дегән соаллар қоюлиду.

Мәсилән: устаз (ким?), устазлар (кимләр?).

Нәрсиләргә **немә?** **немиләр?** дегән соаллар қоюлиду.

Мәсилән: мәктәп (немә?), мәктәпләр (немиләр?).

2. Схемига қарап, хас вә умумий исим тоғрилиқ йәкүн чи-кирицлар.

Умумий исим

Хас исим

Композитор

- Куддус Ғожамияров
- Сагыrbайулы Курмангазы

Нахшичи

- Рошәнгүл Илахунова
- Бибигүл Төлегенова

Рәссам

- Авакри Шәмси
- Әбилхан Қастеев

Іәр сөзниң қандақ соалларға жавап беридиганлигини ейтиңдер. Оюңдар билән бөлүшүңдар. Үч жүмлә түзүп йезиңдер.

Mirasgah, экспонаттар, рәссам, гиләмләр, портрет, Әбделхан Қастеев.

3. Маслаштуруңлар.

Нәрсиләрниң иш-һәрикитини билдүриду	Исим	қанчә? нәччә?
Нәрсиләрниң санини билдүриду.	Сүпәт	ким? немә?
Нәрсиләрниң намини билдүриду	Пеил	немә қилди?
Нәрсиләрниң сүпитини билдүриду	Сан	қандак? қайси?

4. Көплүк қошумчилириниң лайигини қоуп йезиңдер. Көплүк түридики исимларга соал қоуп, шу сөзләрниң астини сизиңдер.

Алмута шәһиридә рәссам (-ләр, -лар) мусабиқиси өтти. Оқуғучи (-лар, -ләр) рәсим сизишни яхши үгәнгән. Мусабиқә ғалиплириға соғи (-лар, -ләр) тапшуралды.

Исимларниң бирлик вә көплүк түри болиду.

Бирлик түрдә көлгөн исимлар нәрсинин өмөттүшүүсүнүү, көплүктүүсүнүү бирдин артуқ өмөслигини, ялғузлуғини билдүриду.

Көплүк түрдә көлгөн исимлар нәрсиләрниң бирдин артуқлуғини, көплүгүнүү билдүриду.

-лар, -ләр қошумчилириниң улиниши арқылы ясилиду.

4. Сүрөтлөргө қарап, нәрсиләрниң санини ениқлаңдар. Сөзләрни селиштуруп оқуңдар. Уларниң бир-биридин пәрқини ейтиңдер.

Қанчә?	Қанчә?
	

Бояқ ← → Бояқ

5. Мәтинни оқуңдар.

Падиша билән устаз

Откөн заманда әқил-парасөттә камаләткә йөткөн, өхлақ -пәзиләттә һәммә кишигә үлгә болған бир падиша өткөн екөн. Уни һәммә киши һимайә қилип, чин көңлидин яхши көридекөн. У падиша болсиму, өзиниң балилиқ чегида ағзига илим салған устазини интайин һөрмәтләйдекөн. Устази сарайға кәлсө, орнидин туруп, төрдин орун беридекөн.

Бир күни вәзиirlәрдин бири:

– Немә үчүн устазлирини атилиридинму бәк һөрмәт қилидила? – дәп сорапту падишадин.

– Атам мени дунияға келишимгә сәвәп болди. Устазим болса, маңа илим-билим, әдәп-өхлақ үгитип, яхши хисләтләрни сиңдүрди. Шуңа мән устазимни атамдинму бәк иззәт* қилимән, – дәп жавап берипту падиша.

- Чөчәк мәзмұнуни бойичә соаллар қоюп, жавап беріңдер.
- Илим, билим, һүнәр тогрилиқ мақалларни тепип йезиндер.
- Падишаниң өз устази тогрилиқ ейтқан ибарилирини дәптириңдерга йезиндер.

8. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Һәр қәлбтә бир арман

Кирип бизгө муәллим,
Ачти синип саати.
«Қайси кәсип яқиду?»
Деди қоюп соални.
Разийәм:
– Жүргициңи яшнитар,
Қувәт берип, сүт ичсәң.
Зор арминим ашатти
Сегинчи боп ишлісөм.
Муәллимни күткүзмәй,
Бәрди сөзни Йосманға.
Муназирә башланди
Илһам берип һәммигә.

Раһиләм:

– Тоқумичи илғар қиз
Болсам дәймән һәрқачан.
Фабрикада ишләшкә
Мән белимни бағлиған.

Йосман:

– Ишләй дәймән заводта,
Ясап дайим трактор.
Ишта пишқан ишчи боп,
Яшаш маңа улуктур.

Гүлжанаң:

– Дохтур болсам мәнму һәм,
Ағриқларға қарисам.
Дилда арзу ашатти,
Изгү ишқа ярисам.

Заман:

– Мана мәнму әзәлдин,
Сөйгән едим сөнъетни.

Артист болуп нахшамда
Хошал қиласай хәлқимни.

Садир:

– Вақитни тогра билип,
Оқушумни ташлимай.
Компьютерни үгинөй,
Бекар кочида жүрмәй.

Әкрам Садирий

- Силәрниң қандақ һүнириңлар бар? Өзәңларниң һүнириңлар тогрилиқ достуңларға ухтурушнамә йезинилар.

9. Берилгөн сөзлөрни оқуңдар. Уларға соал қоюңлар.

- Берилгөн исимларни көплүк түрдө ейтиңлар. Өзәңлар бирнәччә мисал көлтүрүңлар.

10. Мәтинни оқуңлар.

– Фази ака, бүгүнки күндө сизни пәқәт уйғур жама-әтчилигила әмәс, бәлки дунияниң нурғунлиған әллири атақлық рәссам сүпитидә тонуйду. Мундақ шан-шөһрөт, иззәт-еңтирам өзлүгидин көлмигөн болса керәк?

– Талант, қабилийәт дегәнни, өлвәттә, Алла бериду. Амма уни өмәлиятта пәрвиш қилип, риважландурмиса бекар. Мәсилән, көплігән балилар кичигидә рәсим сизиду, нахша ейтиду, шеир язиду. Амма мәлүм вақит өткөндін кейин, уларниң ичидин санақлиқлирила рәссам, нахшичи яки шаир болуп йетилиду. Уларниң ичидimu пәкәт азирақла қисми хәлиққә көң тонулуси мүмкін. Бунинда, өң алди билән, балиниң әқил-идриги, мәхсөтчанлиғи вә мәлүм дәриҗидә ата-анисиниң, устазлириниң мәслинәт, йол-йоругиниң роли чоң.

– Бу пикирни өз наят тәжрибицизгә асаслинип ейтиватисиздә?

– Өлвәттә. Мениң дадам Өһмәт қази ахунум диний зат еди. У нахайти әқиллиқ, билимлик адәм болуп, интайин нурғун оқатти. Өйүмиздә классик язғучи вә шаирлиrimизниң әсәрлири, атақлиқ рәссамларниң өмгәклири нурғун болидиган. Шуңлашқиму мән өдәбиятқа, рәссамчилиққа кичигимдинла һевәс бағлап өстүм. Өйдө – қөғөзгө, талада болса, көмүр билән тамға рәсим сизаттим. Дадам маңа, һәқиқәтәнму, аланидә көңүл бөлүп, көп жәһәттин ярдәм қилди, пайдилиқ йол-йорук, мәслинәтлирини бәрди. Ижадий ишлишимгә имканийәт яратти.

– Сизниң даңлық «Муқамчилар» намлиқ рәсимицизни бүгүнки күндө һәрбир уйғурниң өйиниң төридө илиқлиқ туриду десөк, артуқ болмас...

– «Муқамчилар» – мениң ижадийитимдики орни бөләкчә әсәр.

Ершат Әсмәтөв

- Мәтингдин мәнаси чүшиниксиз сөзләрни тепиңлар.
Уларниң мәнасини лугәттін тепип биливелиңлар.
- Берилгән рәсим қандақ атилиду?
- Бирлик вә көплүк исимларни тепип, соал қоюңлар.
- Берилгән рәсим қандақ атилидиганлигини вә ким сизғанлигини йезиңлар.

11. Даналар сөзлирини хатасız йезиңлар.

1. Илим-некмәт издө, лекин мәғрурланма.

Наданлар махтинар, синақларда мат болар.

2. Билимлик кишиләрни һәрмәтлә, сөзигә ашиқ бол,
уларниң пәзилитини үгән.

3. Адәм балисiniң әң ямини – мәхсәтсизлиги.

Даналар сөзлириниң мәнасини топта тәһлил қилиңлар.

12. Жәдвәлни тегишлик сөзләр билән толтуруңлар.

Баш һәрип билән йезилидиган сөзләр	Мәнаси
Алмута «Иҗаткар»	Шәһәр нами Журнал нами
...	...
...	...
...	...

55

Хәт йезишни үгинимән.

Хас вә умумиј исимлар

Бирхил нәрсиләрни бир-биридин ажритиш учун мәхсус қоюлған намлар **хас исимлар** дәп атилиду. Хас исимлар баш hәрип билән йезилиду.

Мәсилән: *Алимҗан, Қазақстан, Үйгур наһииси, «Үйгур авази» гезити, Алмута шәһири, Или дәрияси, Каспий деңизи, Алитаг.*

Бирхил нәрсиләрниң умумиј намини билдүридиған исимлар **умумиј исимлар** дәп атилиду.

Мәсилән: *адәм, бала, мәмликәт, наһиіәз, гезит намлири, шәһәр, дәрия, деңиз, тағ* вә б.

14. Мақалниң хатасини түзәп, көчирип йезиндер.

Қошақчиниң қоли алтун,
Іұнәрвөнниң сөзи алтун.

• Мақалниң мәнасини чүшәндүрүңдар.

15. Шеирни оқуңдар.

Шәбнәм

Таң сәһәрдә бегимға
Чиқиши – мениң адитим.
Иш башлisaң сәһәрдә,
Келәр дайим амитиң.

Йопурмақлар үстидә
Шәбнәм турар симаптәк.

Тартар мениң зоқумни,
Іәйран қилип улар бәк.

Бу шәбнәм гүлләргө
Асқан мончақ таштинму.
Күн нурини чачқанда,
Аққан сүзүк яштиму.

Ә. Садирий

- Қандақ ойлайсиләр, шәбнәм гүлләргә мончақ асаламду?
- Шеирниң дәсләпки куплетида немә һәккүдә ейтилған?

Топта тәһлил қилиңдер.

- Силәр өзәңдерға қандақ мончақ ясиган болаттиңдер?

16. Сүрәт бойичә мәтин мәзмунини молжалаңдар.

17. Мәтинни оқуңдар.

Һәйкәлтарашлық – «шәкил яритиши» – сәнъетниң бир түри. Һәйкәлтараш өз әмгәклирини һәрхил материаллардин ясайды. Һәйкәлләр кичик, чаңқан вә һәҗими бойичә йоған болуп келиду. Һәҗими йоған һәйкәлләрни шәһәр кочилирида, чоң берналар алдида, дәм елиш бағлирида, мирасғанларда көрушкә болиду. Ата-бови-лиrimiz һәйкәл ясашта кам болмиған.

Алмутида Абылай хан, Абдулла Розибақиев, Әлия Молдағулова билән Мәншүк Маметоваларниң һәйкәллири бар.

- Һәйкәлтарашлық дегинимиз немә?

- Йәнә қандақ һәйкәлләрни билисиләр?
- Ыңәр төгрилиқ мәнбәләрдин билип келиңлар.
- Мәтингиди исимларни сөз тәркивигә ажритиңлар.

30. Рахиләмниң дости Саһипҗамалға язған хетини оқуңлар.

Һәрмәтлик Саһипҗамал!

Сизгә хәт йезиватқан Рахиләм. Аз күндә үчинчи синипни пүтиrimән. Шу чағда силәр тәрәпкә баримән. Астанадики имарәтләрни көрсәм, дәп ойлаймән. Иккимиз шәһәрни биллә арилайли.

Көрүшкічә аман болуң!

Достуңыз Рахиләм!

- Қандақ ойлайсиләр, хәт дурус йезилғанму?
- Силәр хәтни қандақ язар един්лар?
- Хәт язғанда, мону қаидиләрни әстә тутуңлар:

Әстә сақлаңлар!

- Саламлишиш;
- Өзәңлар хәт йезиватқан адәмгә соалларни қоюш;
- Өзәңлар төгрилиқ учур бериш;
- Хошлишиш;
- Хәт язған адәмниң исми.

31. Дилбәр билән Мәликәм ейиқниң мүсинини ясиди. Ясиган мусүнлири чирайлиқ, бирақ һәрхил болуп чиқти.

Сүрәтләрниң һәрхил болуш сәвәплирини дәлилләңләр. Хас вә умумий исимларни төпиңләр.

57

33. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Яғашчи

Мәктәптә ишхана бар,
Яғашчилиқ қилимиз.
Үстәл-орундуқларни
Ясашни биз билимиз.

Дадам иш қилған чағда,
Дайим ярдәм қилиду.
Рәндиләп һәм һәридәшни
Уму яхши билиду.

Өйдә Савут акамниң
Қоли ишларға өплек.
Һүнәрни у сәйгәчкә,
Қилған ишлири рәтлик.

Бәлдин, орундуқларни
Пухта, силиқ ясайду.
Сунған яғач-ташларму,
Чечилғанчә ятмайду.

Патигүл Сабитова

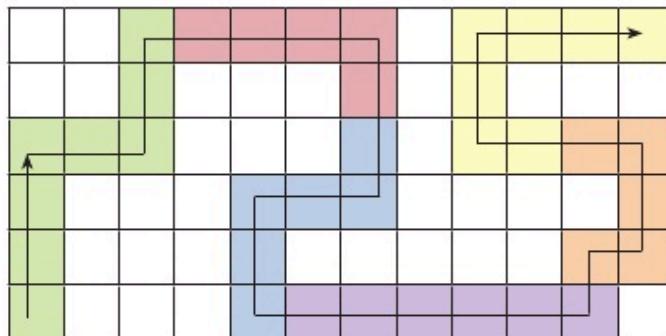

- Шеирда немә тогрилиқ ейтилған?
- Яғашчилик һүниридә ишлителидиган қандақ қурулжабдуқларни билисиләр?
- Шеирдин хас исимни төпип, астини сизиңлар.
- **Яғашчи** сөзини тавушлуқ тәһлил қилип йезиңлар.

34. Йошурунған сөзләрдин төпишмақниң жававини төпиңләр.

З	В	Н	Т	О	Қ	У	Г	И	М	И	З
С	Ш	И	Ь	М	О	П	И	Л	Р	Ш	Х
И	Қ	Т	Ш	С	Й	А	Л	А	С	П	И
В	Р	К	У	М	И	Л	У	Ф	Д	Ж	З
И	Ш	С	Ц	И	Я	Ч	А	Ы	И	Т	И
Ч	О	П	С	З	М	Е	В	И	Н	И	Ж

• Жағави билән жұмлә түзүп йезиңдар.

Мәтингни оқуңдар.

Алимниң китаплири нурғун екөн. Шкафниң жуқарқы үч тәкчисидө тизилип туриду. Нахайити сәрәмжан тизилған.

Шкафниң төвөнки тәкчилириму бош өмәс. Униңда һәрхил жәнисарларниң, адәмниң қияпти тәсвиrləнгән һәйкәлләр тизилипту. Тохуниң, ейикниң, мәшүкниң һәйкәллири шундақ мәнирлик билән ясалғанки, бәк охшапту. Буларни Алимниң өзи ясиган.

• Қеник қара һәрипләр билән йезилған сөзләрниң томурини тепиңдер вә соал қоюңдар. Бу сөзләргә қандақ қошумчилар уланған?

Исмларниң егилик қошумчилари

35. Шеирни оқуңдар.

Іұнәр, билим бар үчүн,
Таштин сарай салғузди.
Айлиқ жирақ йәрләрдин
Көзүңни ечип-жумғичә,

Илдам хәвәр алғузди.
Ети йоқ бош нарвуни
Миң чақирим йәрләргө¹
Йерим күндә барғузди.

Адәмни қүштәк учарди,
Мал ишләйдиган ишини
От билән суға чүшәрди.
Отунсиз тамақ пишарди,
Қачисиз су ичкүзди...
Деңизда үзди беликтәк,
Аләмни қәзди еринмәй.

Билгәнләргә мөшундақ,
Һәммиси билинәр ениқтәк.
Ләпилдәп чиқсан көк чөптәк
Яш өсмүр достлиrim,
Қатариң кәтти алға интилип,
Интил сәнму қелишмай.

И. Алтынсарин

- Шеир немә тогрилиқ? Шеирға мавзу қоюңлар.
- Шеирдикі асасий ойни ениқлаңлар.
- Шеир бойичә пикриңларни ейтип көрүңлар.
- Ахирқи төрт қурини чирайлиқ көчирип йезиңлар.
- Даны сәзниц мәнасини чүшәндүрүңлар.
- Қениң қара hәрипләр билән йезилған сөзләрни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилиңлар. Қошумчиниң сөзгә қандақ мәна берип турғанлигини ейтип көрүңлар. Өз оюңларни төвәндики әхбарат билән селиштуруңлар.

Адәм вә нәрсиләрниң кимгә яки немигә тегишлиқ екәнлигини билдүридиған қошумчилар **егилик қошумчилири (тәвәлик қошумчилири)** дәп атилиду.

Мәсилән: hұннири, апам, боваң, дадиси,
Егилик қошумчилири үч шәхстә, бирлик hәм көплүк түрдө қоллинилиду.

Мәсилән:

Бирлик тұры:

hәдәм, hәдәң, hәдиси.

Көплүк тұры:

hәдимиз, hәдәңлар,
hәдиси.

36. Тепишмақни оқуп, жағавини тепиңлар. Бу тепишмақта қайси кәсип тогрилиқ билишкә болиду?

Керип йоған мәйдини,
Көзләп етіз, сәһнини.
Йетип кәлди бир сайман,
Мәптүн қилип һәммини.

Уссул ойнап буғдайлар,
Аңа тазим қилишти.
Оргақ тепип hәм соруп,
Данни қапқа селишти.

Бурут толғап деханлар
Жаңалиқ хаман дейиши.
Бу немидур десициз,
Ойлап жавап бәрсициз.

- Егилик қошумчилирисиз кәлгөн исимларни тепиңлар.

37. Берилгөн сөзлөрни егилик қошумчилириниң улиниши-
ни асасқа елип, топлап йезиңлар.

38. Мәтинни тегишлик тиниши бәлгүлири билән толуқлап,
көчирип йезиңлар.

Ават – Сәнәмниң мәлиси мәлидә өжайип гөзәл бағлар
бар бағларда таллар өсидү Сәнәм тал чивиқлиридин
елип келип, момисига бәрди момиси униңдин севәт
тоқуди. Севәт – тоқуш сәнъитиниң бир түри.

- Егилик қошумчилири уланған исимларниң астини
сизиңлар.

39. Схемидики *баг* сөзи билән башланған сөzlәрни били-
велицлар

Бағ		
бағвән	бағақ	бағлам

40. Мәтинни оқуңлар.

Зәргар – алтун, күмүч қатарлық қиммәт баһалиқ металлардин һөрхил зенәт буюмлирини ясайдиган уста. *Алтунниң қәдрини зәргар биләр* дегән мақал бекар ейтилмиған.

Назирки вақитта зәргар ясайдиган буюмларниң көпини механикилік усул билән чиқириду. Зәргар ясайдиган буюмлар болса, өз қиммитини йоқатқини йоқ.

- Мәтингә мавзу қоюңлар.
- Мәтиндикى ьеци сөzlәрни тепицлар. Шу сөзниң мәнасини лугтәттін билип елиндер.

41. Мәтинниң хатасини түзитип йезиндер.

Алтун билән күмүчтин буюмларни ясайдиган зәргарму өл ичидә наһайити һөрмәтлик болған. Улар аялларға бегишлап һалқа, ұзук, биләйүзүк, әрләр үчүн болса, чинә, hasa таяқ ясиган.

60

45. «Ким тапқур» оюни. Семантикилиқ жәдвөлни толтуруңдар.

Исім	I шәхс	II шәхс	III шәхс
зәргарниң			
буюмин			
ишиханиси			
мончиғим			

46. Ибрәтлик ибариләрни оқуңдар.

Әрзимәс кәшпиятниңму пайдиси зиядә!

Сәнъетниң вәзиписи – тәбиәттә йоқни бәрпа қилиштин ибарәт.

Сәнъеткә зоқ – инсанниң һаман көңли тоқ,
Іүнәрвән инсанниң һаман қосиги тоқ.

Музыкиниң вәзиписи инсанға шат-хорамлиқ вә үстүн кәйпият бәхш етиштин ибарәт.

Музыка сәнъет охшаш наятни үгинидиган дәрислиқ.

Композитор – уму шаир, – у аһаң, ритм шаири;
Рәссам – уму шаир, – у рәң, рәңдарлық шаири.

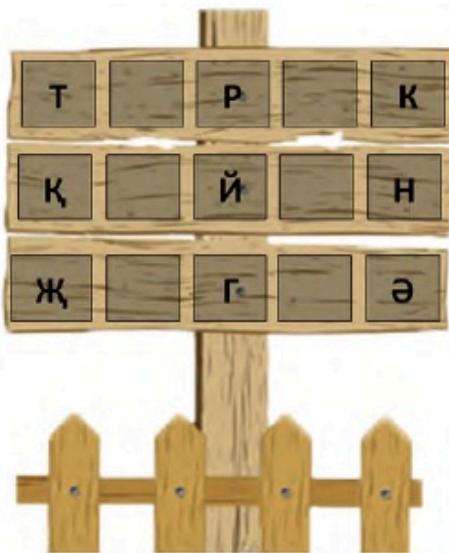
• Егилік қошумчилери улиніп кәлгән сөзләрни тепиңдар. Ү сөзләрниң қанчинчи шәхстә вә қандак түрдә кәлгәнлигини ейтип көрүңдар.

• Ибрәтлик ибариләрниң мәналирини достлириңдар билән бөлүшүңдар.

51. Тахтиға сәп селип қараңдар. Яғашчи өз ишида һәр түрлүк яғачларни пайдиланған. Тегишлиқ һәрипләрни қойсаңдар, у пайдиланған яғач түрлирини оқалайсиләр.

• Чиқкан яғач тұрлиригө шәхс қошумчилирини улап йезиңдер.

47. Артуқ сөзни тепиңдер.

Іұниrim, буюмум, рәсимим, язимөн

 61

53. Мәтинни оқуңдар.

Уйғурларниң яғачтың қолһүнөр буюмлирини ясап, пайдилиниш тарихи узун, һүнөр техникисиму мүкәммәл.

Яғач буюмлири, асасөн, қолһүнәрвәнләр тәрипидин мәхсус әсвапларниң ярдими билән ясилиду. Өқил-парасәтлик әжәдатлиримиз таам тәйярлаш вә күндилік турмушқа керәклик буюмларға болған ентияжини қандуруш үчүн, сапал қачиларға охшаш буюмларни ижат қилған. Уйғурларда мундақ буюмларни,

жұмлидин тамақлинишқа нақтлик өсвапларниң ясилиши сипта* һәм йеник, ишлитишкә әплик, түриму көп. Физалиниш жабдуқлири хәлқимиздә тамақ тәйярлашта ишлитилидиған вә тамақлиништа пайдилинилидиған қача-қомучлар дәп бөлүниду.

Адәттә бу яғач қача-қучилар үжмә, чилан, жигдә, алма, нәшпүт қатарлық мевилик дәрәқ вә тоғрақ, қапақ терек қатарлық дәрәқләрниң яғачлиридин ясилиду. Яғачтин ясалған қачиларда тамақ асан совуиду, қол көймәйду һәм асан чеқилип көтмәйду.

Яғач тәңнә еғир һәм чидамлық болғанлиғи үчүн, унинда хемир жуғириш қолайлық һәм асан. Унинда хемир болдурғанда, хемир төвөн температурдиму асан болиду һәм хемирниң тәми өзгирип көтмәйду. Яғач қошуқ вә яғач чокида тамақ йегөндө, еғиз көймәйду.

Яғач аштахта (унтахта), ноғуч қатарлықлар чөп йе-йиш, кесиштә ишлитилидиған әпчил буюмлар* болуп, буларда йейип, кесип әткөн тамақтарниң дәми тәмлик болиду.

(*Интернет мәнбәси*)

• Мәтиндин немә тогрилиқ билишкә болиду?

• Яғач қача-қомучлар қандақ мевилик дәрәқләрдин ясилиду?

• Тәбиий материалдин ясалған буюмларниң пайдисини ейтеп көрүңлар.

• Мәтиндә яғашчилиқ һұниридә, асасән, қайси дәрәқләр ишлитилидиғинини ениқланылар. Уларни дәптириңларға чирайлиқ йезиңлар.

• Бир дәрәқниң намини елип, егилік қошумчилирини улап, үч шәхстә, бирлик вә көплүк түрдә йезиңлар.

55. Икки рәссамниң язған сөзлирини селиштуруп оқуңлар.

Томур сөзләрни егилік қошумчилири билән кәлгән сөзләр билән селиштурууңлар.

62

56. Шеирни чүшинип оқуңдар.

Тәбиәт устаз

Тәбиәткө қарисақ,
Үнда толған мәжүзә.
Үгиништин һармисақ,
У тұғимәс бир ғәзнә.

Көккө учуп, интилип,
Құшлар қанат қекишиар.
Худди құшқа охшитип,
Самолетму ясилар.

Уста топа қезишқа,
Сазаң бәкму ишләмчан.
Бурғилигүч машина,
Аңа охшап ясалған.

Седә дәрәқ уруғи,
Йәргө аста чушұпту.

Адәм байқап бу ишни,
Парашиотни жиғипту.

Әркин үзгән суларда,
Кичик -йоған белиқлар.
Бәк охшайду уларға,
Кемә билән қолвақлар.

Бойни узун зәрәпә,
Егизләргә йетиду.
Униңдин бир көчәрмә,
Кран хизмет етиду.

Түйғур қарғу шәпирәң,
Құлақлири сәзгүр бәк.
Уңа яхши қоюп зәң,
Радарларни ясаптәк.

Жиңналғучлар һавада,
Орнидила тик учар.
Іәриkitин асманда,
Вертолетлар қайтилар.

Қарда иштик серилар,
Қосигида пингвинлар.

Аасланған шуницға,
Қарда жүргүч машина.

Тәрәққият йолини,
Көрситиду тәбиәт.
Оқи, издән, бил уни,
Үгән, сийла, тазим әт!

Вильям Молотов

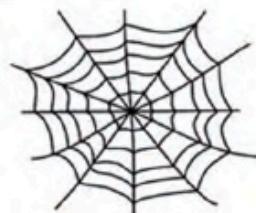
- Айрим исимлар егилик қошумчилири билән түрләнгәндә қандақ өзгиришкә учрайдиганлигини ейтицлар. Бу сөzlәrinц үезилишини есицларда сақлаңлар.
- Мошу түрләнгән сөzlәрдин жүмлә түзүп үезинлар.
- Соалларға жарап беринлар.
 1. Адәм тәбиәт hadисилиридин немиләрни кәшип қылған?
 2. Кемини қандақ ойлап тапты?
 3. Шеирниң мавзуси тоғрилиқ немә ейтишқа болиду?
- Шеирдин егилик қошумчилири улинип кәлгән сөzlәрни тепицлар. Шу сөзни үч шәхстә, бирлик вә көплүк түрдә түрләп үезинлар.

57. Ребусни үешиндер.

“ ”

O = A

- Тепишмақниң жарапидики сөзни үч шәхстә еғизчә түрләңлар.

59. Төвәндикі жұмлиләрдин «Дутар» мавзусига мәтин түзүңлар. Униң үчүн жұмлиләрниң мәналириниң өзара баглиништа болушыга аасаслиниңлар.

- Сепи узун келиду. Сепиға пәдиләр бәлгүлиниду. Сепидин үзлүгигичә тарлар бәкитилидиу.
- Шуниндін кейин, елинған яғачни чиләгә* көмиду. Сәвәви, яғачтиki тавуш маддиси техиму пишиду, тәбиий қизғуч рәң алиду.
- Алди билән дутарни тәйялаш үчүн, бир жилдин үч жилгичә наһайити еһтиятлик билән қурутулған, чиң, пухта үжмә яғичи елиниду.
- Дутарниң баш тәрипи йоганирақ. Үзлүгигә тәпкә бәкитиду.
- Дутарни икки түрлүк усул билән – туташ яғачни оюп яки қураштуруп ясайду.

*Алди билән, шуниндін кейин, ахирида сөзлирини пайдилинип, «**Исимни тәһлил қилиш үчүн немә қилисиләр?**» дегән мавзуда мәтин түзүңлар.*

60. Берилгән мавзуниң бири билән ухтурушнамә йезиңлар.

ХУЛАСӘ ДӘРИС

Биз немини үгәндүк?

Мәтингни диққет қилип тиңшандар.

Йәкшәнбә күни Насир бовиси билән баққа бармақчи болди. Шәнбә күни мәктәптин келип, агинисигә:

– Өтигәнликкә бовам билән биллә шимайлинип баққа берип ишләймән, – деди.

Өтигәнлиги Насир бовиси билән ишқа маңди. Ишқа барғанда, бағвәnlәр Насирға қаришип:

– Ың, жигит, баққа ойниғили кәпсөндө, йә бизгә алма көчитини тикишәмсән? – дәп күлүшти.

Иш башланди. Насир йеенини түрүп, жүгрәп жүрүп көчәтләрни авайлас елип, тикилидиған кодаңлар йенига бир-бирдин қоюп чиқти.

– Һой, мону балиниң тетиклигини қараңлар,— деди ча сақаллиқ Һасан ака.

– «Кәсип, һүнәр үгәнгин, қалмайсән «йәрдә», «Қоли гүлғу» дегән нам һәқиқий әрдә», оғлум.

Бу сөзләр Насирни техиму роһландурди. Насир көчәт тошуш биләнла қарап турмай, һәрбир кодаңға қиғ, су йәткүзүш ишигimu ярдәмләшти.

– Һерип кәттиң, оғлум, дәм еливал, — деди Һосман акам.

– Техи нармидим, — деди бовисиға қарап. Нәвриси үчүн Илахун бовайму пәхирләнмәктә еди. У нәврисиниң чоң болғанда бағвәнчилик һүнирини үгиниши үчүн, кәспий билим елиши керәклигини көңлигә пүкүп қойди.

- Мәтингә сәрләвхә қоюңлар.

Бағвәнләр

Кичик бағвән

Ата кәспи

- Мәтиндә ким тогрилиқ ейтилған?

- 1) Бағвәнниң нәвриси Насир тогрилиқ;
- 2) Ата кәспини давамлаштуруш үчүн, Насирниң кәспий билим елиш һажәтлиги тогрилиқ;
- 3) Бовисиниң нәврисиниң билимлик болуши үчүн, оқушы һажәтлиги тогрилиқ.

1. «Кәсип, һүнәр үгәнгин, қалмайсән «йәрдә», «Қоли гүлғу» дегән нам һәқиқий әрдә», — дегән мақалниң мәнасини ейтеп көрүңлар. Дәптириңларга чирайлиқ йезиңлар.

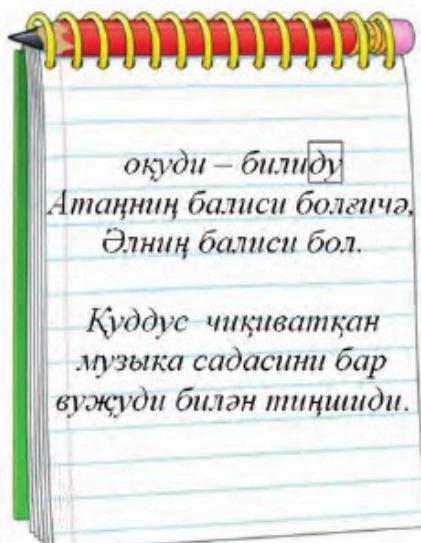
Изахат

АТАҚЛИҚ ШӘХСЛӘР

Пеил, сүпәт тоғрилиқ
билинимизни әске
чүшиrimiz.

- Пеилларниң түп вә ясалма, болушлуқ вә болушсиз болидиганлигиги ни билидиган болимиз.

окуди – билиду
Атаңниң балиси болғича,
Әлниң балиси бол.

Күддүс чиқиватқан
музыка садасини бар
вүжуди билән тиңшиди.

65

Пеил тогрилиқ билгинимизни әскә чүшиrimiz

1. Мәтинни диққат қоюп тиңشاңлар.

Бовамниң иш бөлмисиниң төридә наһайити йоған портрет туратти. У кишиниң сөл күлүмсирәп қариган үзидин ян-ьеқиға иссиқ бир нур тарилип, жүргиңгә йеқимлиқ сезим берәтти. Бир күни Ержан бовисиға қызық соал қойди.

– Бова, бу киши сизниң дадицизму? – дәп Әвезовниң сүритини көрсәтти.

Бовай нәврисигә қарап:

– Кимни даватисән? – дәп портретқа қарап **күлүвәтти**. – У – улуқ адәм. Наһайити атақлиқ язғучи, – дәп чүшәндүрүшкә башлиғанда, Ержан балиға хас чидамсизлиқ билән сөзни **бөлүвәтти**.

– У киши дәрияниң сүйидәк улуқ, иштиқ үзәләйдиган адәм екәндә у чағда?

– Немишкә ундақ ойлайсән? – дәп бовай һәйранлиқ билән қолидики қәғәзлирини үстәл үстигә **ташлан қоюп** деди. – У киши нечқандак улуқ суда үзмәйду. У – Мұхтар Әвезов, – деди.

Бовиси «улук» сөзиниң мәнасини чүшәндүрүшкә башлиди.

– Һөрмәткә сазавәр, атақлиқ, мәшһур, билимлик, көп билидиган, жуқури мәртивиilik, талантлиқ, қылған хизмети билән хәлиққә тонулған, меһрибан, һәрқачан чеңрисидин нур йеғип туридиган адәмни улуқ адәм дәйду, – дәп чүшәндүрди.

- Мәтин ким вә немә тогрилиқ?
- Жұқуридики мәтинниң түрини ениқлаңлар.

Мұхтар Әвезов

«Улуқ» сөзиниң мәнаси

Бовиси вә нәвриси

Йоған портрет

- Төвәндики қайси пикир һәкикәт екәнлигини мәтин бойичә тәкшүрүңлар.

1. Киргән йәрдә бовамниң портрети илиқлиқ туридиған.

2. Бовиси нәврисиге «улук» сөзиниң мәнасини чүшөндүрди.

3. Ержанниң ойичә, портреттиki адәм улук суда үзәләйдиган киши.

- «Улук яки атақлиқ дәп қандак адәмни атайду?» соалиниң жағавини йезиңлар. Пеилларға соал қоюп, уларниң асти-ни сизиңлар.

- 2. Қандақ хасийәтлири уларни атақлиқ қылди? Тегишлик бөлгү билән бөлгүләңлар (+).

Атақлиқ адәмләр	тәләпчанлық	интилиш	издиниș	билимгә хуштарлық
Құддус Фожамияров				
Мурат Һәмраев				

- Жұмилләрни тегишлик пеиллар билән толтуруп йезиңлар.

Құддус Фожамияров «Чинтөмүр» әсәрини... . Уйғур сөнъитидә балетниң асасини... . Бу әсәрдә Чинтөмүр батур вә уиниң гөзәл сиңлиси Мәхтумсула тоғрилиқ... .

Керәклик сөзләр: язди, селип бәрди, ейтилиду.

Жұмилләрни пеил сөзлирисиз ейтип көрүңлар. Пеил немә үчүн керәк екән?

3. Йошурунған сөзни тепиңлар.

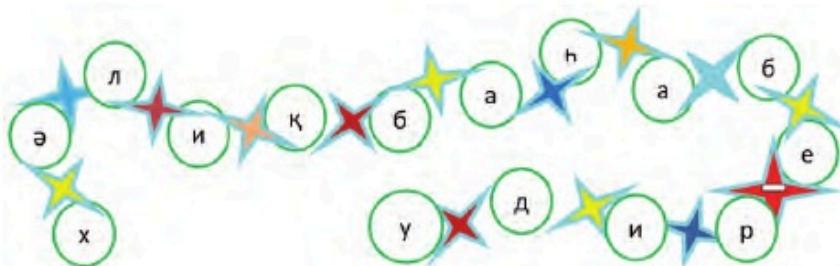
-К -И -О -Т
-Р -З -П -М

- Сөзлүк тепиши мақниң жағавави бойичә тиңшайдыған мәтингинең немә тогрилиқ екәнligини молжалаңлар.

4. Дүгләк ичидики һәрипләрни тәртиви билән оқуңлар. Чиққан жұмлини йезиңлар.

- Пеилниң астиға сизиңлар. Униң қайси сөз билән бағлинин турғинини ейтиңлар.

5. Мурәkkәп пеилларни терип оқуңлар вә бөлгүләңлар.

оқуп болди	оийниди	сәкриди
учуп кәтти	сұртүп болди	чиқти

- Немишкә мурәkkәп пеил екәнligини дәлилләңлар. Мошу пеиллар билән жұмлә түзүп ейтиңлар.

6. Керәклик сөзләрни пайдилининп, соалларға жавап беринлар.

1. Құддус Фожамияров ким?
2. Құддус Фожамияровниң қайси симфониялық өсәридә қәһриманлық вә вәтәнпәрвәрлилік улуқлиниду?
3. Қайси театр Құддус Фожамияровниң намыда атилиду?

Керәклик сөзләр: Алмутидики жүмһурийәтлик дәләт академиялық Уйғур музықи-комедия театри, улук композитор, «Ризвангүл» симфониялық өсәридә.

- Аддий вә муреккәп түрлирини ажритиңдар.

67

- 7. Көп чекитләрниң орнига тегишлик пеилларни қоюп, жүмлиләрни йезиңдар.

Сазчи саз Шаир шеир Дохтур африқларни Муәллим балиларни Малчи мал Момам самса

- 8. Көп чекитләрниң орниға аддий пеилларни қоюп йезиңдар. Муреккәп пеилларға икки жүмлә йезиңдар.

... – келиватиду.
... – тартиватиду.
... – тоқуватиду.
... – берип кәлди.

- 9. Мәтингни оқунылар.

Уйғур хәлқиниң мәшһүр алими Маһмут Қәшкәри тәхминән 1008-жили Қәшкәр шәһиригө қарашилиқ Опал йезисиниң Азиг деген кәнтидә дунияға көлгөн. Ата-

аниси саватлиқ кишиләр болған. У башланғуч билимни аилисидә вә Опалдики мәдрисидә алиду. Билимини ашуруш мәхситидә, Қәшқәрдики мәшһүр соң мәдрисиләрдә оқуиду. У тил, тарих, илмий мәнтиқә (логика), география, тибабәтчилик охшаш илимларни үгиниду. Махмут Қәшқәри 15 жил давамида түркій тилда сөзлишидиған хәлиқләрни арилап, нәтижидә «Түркій тиллар дивани» намлиқ соң өмгигини йезип чиқиду.

- Махмут Қәшқәри қәйердә дунияга көлгөн?
- Униң ата-аниси қандақ кишиләр болған?
- У қандақ илимларни үгиниду?
- Униң соң өмгиги қандақ атилиду?
- Махмут Қәшқәриниң өмгеклиридин елинған мақалларни оқуп, мәнасини топта тәһлил қилиңдер.
- *Арписиз ат қыр ашалмас, ярдәмчесиз батур сәпни үимирәлмәс.*
- *Ялгуз газниң авази чиқмас.*
- *Су бәрмәскә сүт бәр.*

Адәм вә нәрсиләрниң иш – һәриkitини билдүридиған сөзләрни пеил дәймиз.

Пеиллар немә қилди? немә қиливатиду? немә қилиду? немә болди? деген соалларға жавап бериду.

*Мәсилән: Дәрис башланди (немә қилди?).
Дәрис болуватиду (немә қиливатиду?).
Дәрис болиду (немә қилиду?).*

68

Түп вә ясалма пеиллар

10. Сүрәт мәзмунини молжалаңлар. Дилшатниң күндилигини оқуңдар.

5 – февраль, 2017-жил.

Бұгүн синипимиз билән Ахмет Байтурсынулиниң мирасганиға бардуқ. Бурун Ахмет Байтурсынулы турған

өй 1998-жили мирасғаңқа айлинипту. Мирасғаңта 3 зал бар екән. У кишиниң һәр жиллардик чүшкән рәсимлирини көрдүм. Өмгөклири билән тонуштум.

Мирасғаң маңа яқти. Бу күн мениң үчүн алайында тәсирлик күн болди.

- Күндилек дурус йезилғанму? Оюңлар билән бөлүшүңлар. Дилшатқа қандақ мәслинәт берисиләр?

11. Икки тик қатардикі пеилларни оқуп, селиштуруңлар.

барди	көзлиди
турди	ойлиди
ейтти	башлиди
ұзди	қоллиди

- Пеилларни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилиңлар.
- Қайси тик қурдикі пеилларниң томури исим?

Пеил түп вә ясалма болуп бөлүниду.

Нечбер қошумчисиз келидиган пеил түп пеил дәп атилиду.

Мәсилән: қүй, тур, оқи, бил, яз, көр, ал, бәр, қаң....

Түп пеилларға сөз ясигучи қошумчилар улинип ясалған пеиллар **ясалма пеиллар** дәп атилиду.

Мәсилән: уч-ти, яз-ди, той-дур...

12. Мақални ядқа йезин්лар.

Өлгө баққан хар болмас,
Жұтқа баққан зар болмас.

- Пеилларниң астини сизиңлар. Ясалма пеил екәнлигини дәлилләңдер.

- 13. Пәкәт пеилларни йезиңлар.

- Пеилларни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилиңлар.

- Пеилларниң томури қайси сөз түркүмігө ятидиганлигини ениқлаңдар.

- 14. Көп чекитләрниң орниға атақлық адәмләрниң бириниң исмини қоюп, мәтинген толуқтуруңдар.

... – дәсләпки педагог, шаир, язғучи. У қазақ балилириниң билимлик болушини арман қилди. Торғайда балиларға бегишлап дәсләпки мәктевини ачты. Униң башчылиғи билән Иргызыда қызылар мәктеби ишләшкә башлиди. Дәсләпки оқуш дәрислигини язди. Мошу оқуш дәрислигигө қазақ хәлқиниң чөчәклирини, оқуш, һүнәр, билим тоғрилиқ өзи түзгөн шеир, некайиләрни киргүзди. Бәзи рус язғучилириниң өсөрлирини тәржимә қилип қошти.

- Мәтін ким төгрилиқ?
-
- У қандақ китап? Оюңлар билән бөлүшүңлар.

Мәтіндін пеилларни тепицлар. Уларни түп вә ясалма пеилларға ажыратыңдар.

-
15. Берилгән исим билән сүпәтләргө – *ла*, *-лә*, *-да*, *-ди*, *-тин*, *- ләш*, *-ләнди*, *- кән* қошумчилериңің лайигини уалап, ясалма пеил ясаңдар.

Чүш, көк, ушшақ, улук,
Пикир, тәр, адәт, күл, баш, май.

- Ясалма пеилларниң ичидин өзәңлар халиған үч-төрт сез билән жұмлә түзүңдар.

16. «Пеил» сөзидін башлинидіган пәләмпәй ясаңдар. Моншы һәрипләрдин башлинидіған пеил сөзини ойлаң, чақмақтарни толтуруңдар.

п					
е					
и					
л					

- Чиққан пеилларниң қайсиси түп, қайсиси ясалма пеил екәнлигини ейтиңдар.

- Ясалма пеилларни терип йезиңдар.

17. Мәтінни оқуңдар.

Махмут 1940-жили оттура мәктәпни әла баһаларға тамамлап, Алмутидики медицина институтиға оқушқа чүшти. Улук Вәтән Уруши башланғанда, өтүнүши

билән урушқа атланди. Қисқа тәйярликтін кейин, һәрбий-фельдшер мутәхәссислигини егилігөн Маһмут 1943-жили язлиғи һава-десант әскәрлири тәркивидә урушниң та ахирқи күнігічө жәң мәйданида һәқиқий қәһриманлықниң үлгисисини көрситип күрәшти.

Киров намидики һәрбий медицина академиясидә намзатлиқ диссертациясини яқлиғандын кейин, илим-пәнгә нурғунлиған әмгәкләрни йезип қалдурди.

У чоң спорт билән мәшгүл болушқа башлиди. 1954-жили СССР мәргәнләр талланма командиси тәркивидә Каракас шәһиридә өткән дуния чемпионатыда «Лион кубогини» йецивалди. 1958-жили Бухарестта Европа чемпиони атилип, алтун медальни йецивалди.

1956 – 1961-жиллар жәриянида бәш дүркүн Европа чемпиони, үч дүркүн дуния чемпиони вә Олимпиада рекордчиси атақлирини алди.

Иврайим Баратов

- Тевәндик соалларға жағап беріңдер.

- 1) Маһмут Өмәров ким?
- 2) У қандак спорт тури билән мәшиқләнди?
- 3) Қандак мусабиқиләрдә йецишкә йәтти?
- 4) Маһмут Өмәров қандақ медальларға егө болди?
- 5) Униң дунияға тонулушиниң сири немидә?

- Мәтингдин пеилларни тепип, уларниң түп вә ясалма екәнлигини ейтиңдер.

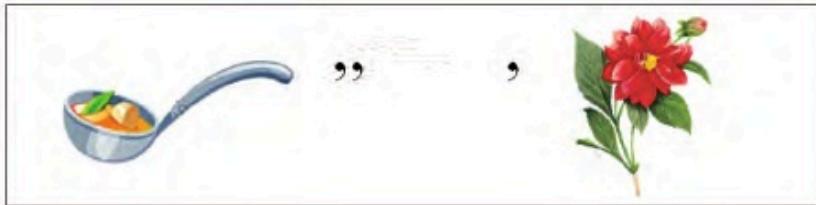
18. Берилгән исимлардин ясалма пеилларни түзүп йезиңдер.

Яз, таш, оқ, сай, чай, чач.

- Өзәңдер халиған икки ясалма пеилдин жүмлө түзүп ейтиңдер.

19. Ребусни йешиңлар.

- Жағавидики сөз қандақ пеил?

20. Төвәндикі ұлгигә асаслинип, сөzləрниң ясалма пеил екәнлигини дәлилләңлар.

Язды, көзлә, бағла, ойла, учти.

Дәлилләш ұлгиси: Язды – ясалма пеил, сәвәви униң томури – яз. «Яз» сөзи – исим, униңға –ди қошумчиси улининп, иш-хәрикәтни билдүрүватиду. Шунинц үчүн бу сөз ясалма пеил болалайды.

71

Болушлуқ вə болушсиз пеиллар

21. Пеилларни селиштуруп оқуп, уларниң мәналирида қандақ пәриқ бар екәнлигини ениқлаңлар.

тур – турма

көр – көрмө

яз – язма

маң – маңма

ал – алма

ухла – ухлина

• Қошумчә билән кәлгән пеилларни көчирип йезиңлар. Томур билән қошумчини тегишлик бөлгүләр билән бәлгүләңлар.

22. Мақални ядқа йезиңлар.

Өлдин кәчкичә,
Жәндін кәч.

- Мақалниң мәнасини чүшөндүрүңлар.

Кени қара һәрипләр билән йезилған сөзләрни селиштуруп, уларниң мәналирида қандақ өзгиришләр бар екәнлигини ейтиңлар.

Пеилларниң болушлуқ вә болушсиз түри болиду.

Иш -һәрикәтниң болуватқанлиғини, болғанлиғини, болидиганлиғини билдүридиган пеил **болушлуқ пеил** дәп атилиду.

Мәсилән: язды, йезиватиду, язиду.

Иш -һәрикәтниң болмғанлиғини, болмайдиганлиғини, болмайватқанлиғини билдүридиган пеил **болушсиз пеил** дәп атилиду.

Мәсилән: язмиды, язмайду, язмайватиду.

23. Мәнъий қилингандың сөзләрни йезинлар. Керәклик тиниш бәлгүлирини қоюп, көчирип йезинлар.

Босуғида турма туз сорима кәчтә ахча алма мални айиғиң билән тәпмә көк отни жулма өхләтни очаққа салма

24. Ребусниң йешими диқи сөз болушсиз пеил болаламду? Оюңларни дәлилләңдер.

72

25. Шеирни һиссиятлиқ оқунлар.

Илим тапмай маҳтанма

Илим тапмай маҳтанма,
Орун тапмай талтайма,

Хумарлинин шатланма,
Ойнап бошқа күлүшкө.
Бәш нәрсидин жирақ бол,
Бәш нәрсигө амрақ бол,
Адәм болай десициз.

- Шеирниң муәлипи ким? Бу шаир тоғрилиқ немә билисиләр?
- Шеирниң давамини ейтеп көрүңлар.
- Шеирдики асасий ой немә дәп ойлайсиләр?
- Шеир немишкә «Илим тапмай махтанма» дәп аталған?
- Болушсиз пейилларни ениқлаңлар.

26. Схема бойичә жүмлә түзүп йезиңлар.

27. Мақални ядлап елиңлар. Униң мәнасини бир-бириңларға чүшәндүрүп беріңлар.

Қорқанчаңниң тумиғи болғичә,
Батурниң чомиғи бол.

73

28. Сөзләрни икки севәткә бөлүп жиғиңлар. Чираильк йезиңлар.

Болушлуқ пеиллар

Алди, ясиди, кәлмиди,
окуп чиқти, язмиди,
ухлиди, қалмиди,
туйди, келәлмәйду,
ұзмиди, яғди, сөзлимиди.

Болушсиз пеиллар

29. Мәтинни оқуңлар.

Үйгур хөлқинин үлук шаири Йұсүп Хас Һажипниң әмгәклиригинин бири «Қутадғу билик» намлық дастан-дур.

Йұсүп Хас Һажипниң «Қутадғу биликтө» қойған асасий принциплиринин бири – илим-пәнни егилөш. Бу дастанда «Илим дегән бирдин-бир тоғра йол, адәм балиси шу йол билән меңип, бәхит-саадәткә йетәләйдү» дейилгән.

- Йұсүп Хас Һажип ким?
- Униң дастаны қандақ атилиду?
- Дастанда қоюлған асасий принцип немә тогрилиқ?

Данаңдар сөзи

Билимсиз киши барчә африқ болур,
Даваланмиса, у тирикла өлүр.

Алимларниң илми хәлиққә мәшъәлдүр*,
мәшъәл йоруқлук бәрсә,
адәм кечисиму йолдин адашмайды.

Йұсүп Хас Һажип

- Дана сөзләрниң мәнасини биливелилар.
 - Сүпәтни тәпип, соал қоюңлар.
30. Dana сөзләрниң мәнасини чүшинип, бир-бириңларға ейтип беринлар.

Адәмниң башчиси – өқил, йетекчиси – тәләп, қоғдиғучиси – сәвир, синчиси – хәлиқ, тұғимәйдигини – арман, әң қиммити – ар-номусни сақлаш. Һәммидин әвзили – өмүр сүрүш, шуның ичидө әң татлиғи – һөрмәт.

Төле бий Әлибекулы

31. Мәтинни чүшинип оқуңлар.

Улук Вәтән урушида Кеңәш әскәрлириниң қәдәммүкәдәм алға илгирилишидә уйғур қизи Ризвангүл Қадированиңму һәссиси бар.

Ризвангүл Қадирова 1922-жили Алмута шәһиридә туғулған. Оттура мектепни тамамлиғандын кейин, шу чағлардикі Н. Крупская намидики ақартыши техникумини түгитип, педагогика институтиниң тарих факультетиға оқушқа чүшиду. Амма көлгүсі тарихчи наятиға палта чепилғандәк, уруш башлинин кетиду.

Ризвангүл Қадироваму өз ихтияри билән жәнгә ат-линиду. Вәтәнгә болған муһәббити чәксиз қәһриман қиз сәпкә елинған ажыздар билән бирқатарда ала-қичи кәспини егиләп, 1942-жили Курск вә Брянск шәһерлирини азат қилиш үчүн болуватқан жәңләргө қатнишиду. Бир жилдин кейин униңға дохтурлар алған жарапитиниң еғирлигини ейтип, өйгө қайтурулуши керәклигини йәткүзгендә, йекіндила жәң мәйданлирида акиси билән инисиңиң қазасидин хәвәрдар болған у

немис-фашистлирига дегөн тәзәп-нәприти улғийип, йәнә жәң мәйданида қалиду.

Униң дәһшәтлик уруштики жәңгиварлик билән бесип өткән мусаписи пәкәт 1945-жилниң 9-май күни аяқлишиду.

Ризвангүл Қадированиң қалған наяты адил әмгәк билән өтти.

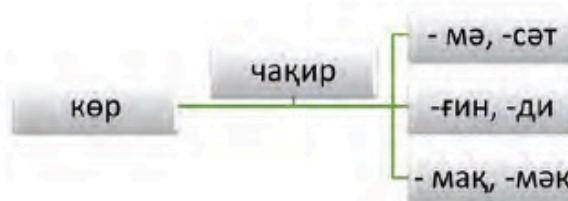
(«Үйгур авази» гезитидин)

- Мәтинг мәзмуни бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар.
- Ризвангүл Қадирова уруш вақтида қандақ шәһәрләрни дүшмәндін кутулдурушқа қатнашты?
- У егер яридар болғинига қаримай, немә үчүн жәң мәйданда қалиду?
- Жұмлайларни тәртиви билән оқуңлар, пеилларни тепиңлар.

32. Пеилларға тегишлик қошумчиларни қошуп оқуңлар. Улар қандақ пеил екәнлигини ейтиңлар. Жұмлә түзүп йезиңлар.

75

33. Мәтинниң мавзуси бойичә мәммүнини молжалаңлар.
Шуниндін кейин мәтинни тиңшаңлар.

Қедимий уйғур йезиги

Қедимий уйғур йезиги һәккідә атақлық уйғур алими Маһмут Қәшқәри өз әсәри «Түркій тиллар диванинің» бешидила ениқ қилип: «Қедимдин бери, Қәшқәрдин жуқури Чингічә болған һеммә түрк юртлирида барчә хақанлар билән султанларниң ярлық вә хәт алақалири өйнә шу йезиқта йезилип келингән», – дәп көрсөткән. Бу йезиқта нахайити нурғұн диний вә дуниявий әдәбият нәмунилири вүжүтқа көлгән. Қараханийлар дәвридімү қедимий уйғур йезиги дөлөт йезиги болған еди.

Қедимий уйғур йезиғиди 23 һәрипниң 4 созуқ тавушқа, қалғанлири үзүк тавушқа вәкиллик қилиду. Асасән, солдин онға тик һаләттө йезилиду.

Турпанда тепилған ядикарлиқтарниң Санкт-Петербургта сақлиниватқанлири 14 000 парчидин ибарәт. Шундақла әждатлиrimiz яратқан миңлиған ядикарлиқтар Лондон, Үрүмчи, Токио, Париж, Стамбул, Бежин шәһәрлиридә сақлиниватиду.

13-әсирниң 1-чаригидә Чинғиз хан уйғур йезигини Моңғул империясиниң рәсмий* йезиги сұпитидә қобул қилип, өзи бесивалған йәрләргө тарқатқан. Дөлөтниң барлық йезиқчилік ишлирини уйғулар өмөлгө ашурған.

(Интернет мәнбәлиридин)

Маһмут Қәшқәри өз әсәридә қедимий уйғур йезиги тоғрилиқ немә дәп көрсөткән?

• Әждатлиrimiz яратқан ядикарлиқ қайси мәмлекәтлөрдә сақлинип көлмектә?

• 13-әсирниң 1-чаригидә Чинғиз хан уйғур йезигини қандақ йезиқ сұпитидә қобул қилди?

34. Ребусни йешиңлар.

О = и

35. Ретини сақлап оқусаңлар, мақал чиқиду. Шу мақални чирайлиқ қилип йезиңлар.

76

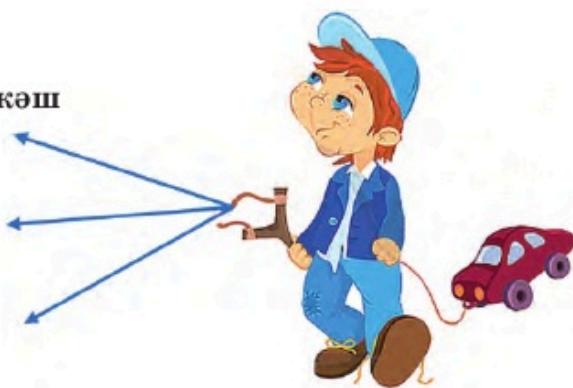
Сұпәт

36. Шакирниң қандақ бала екенлигини ейтип көрүңлар.

оюнкәш

- Қандақ? деген соалға жавап беридиган сөзләрни пайдилиніп, жүмлә түзүп йезіңдер.

37. Мәтингни оқуңдар.

Билалниң дадиси Молла Йұсуп саватлиқ адәм болған. Молла Йұсұпниң икки оғли болуп, соңы Жұалалдин, кичиғи Билал еди.

Көлгүси шаир дәсләп өйидә, дадисиниң қолида, саватини чиқириду. Хәт тонуп, саватини ачқандын кейин, Билал Назим мәдрисидә оқуйду.

Билал Назимниң наяты еғир шарайтта өткөн болсими, у бизгә өлмәс әсәрләрни қалдуруп көтти.

- Сүпәтни тепиңдер.

38. Ребусни йешіңдер.

“

И

39. Мәтингни оқуңдар. Мәтинге сәрләвхә қоюңдар.

Язлик тәтилгә чиққанда, акам иккимизни бовам елип көтти. Бовамниң мәлісі Алитағниң етигигә орунлашқан. Бу жайниң һавасиму өзгічө. Бизни тағ бағриға йеқин жайлышқан дәм елиш орниға елип чиқти. Йол бойидики асман пәлек қарифайларниң, һәр түрлүк арчиларниң вә башқа дәрәқләрниң, қызил, йешіл гүлләрниң, от-чөпләрниң пурақлири димаққа урулатти. Құшларниң авазлири бу көрүнүшни техиму жаңаландурмақта еди.

- Бу мәтингниң қайси түригә ятиду?

- Мәтингдин сұпәтләрни тепиңлар. Улар қайси сезниң бәлгүсіні билдүрүп турғинини ениқлаңлар.

40. Мәтингни оқуңлар.

Сұлғи Улук Вәтән урушиға өз әрки билән кетиду. Қисқа муддәтлик^{*} тәйярлиқтін кейин, уруш мәйданиға өвәтилиду. Уруш мәйданиға кетип берип, машина дери-зисидин әтраптика мәнзиригө сәп салмақта: қапталда қатар-қатар сәп түзүп өскөн қарығайлар, шахтин-шахқа учуп-қонуп жүргөн қушлар балиниң көзигө йеқимлиқ көрүнүп, ана жути көз алдига кәлди...

- Сұпәтләрни тепиңлар.
- Мәтинг қәһримани тоғрилиқ немә билидигиниңларни ейтеп көрүңлар.

41. Берилгән бәлгүлири бойичә нәрсиләрни тепиңлар. Андин чирайлиқ йезиңлар.

1. ... – сериқ, созунчақ, дәмлик. 2. ... – жиртқуч, күл рәң. 3. ... – егиз, асман пәләк. 4. ... – әқиллик, сәрәмҗан, меңрибан. ... – дүгләк, қизил, сулуқ.

42. Нәрсиләрниң сұпитини билдүридиган сөзләрни беридиган мәнасига бағлаштуруңлар.

Аччиқ, татлық, чүчүмәл
Созунчақ, дүгләк,
Кичик, йоған, узун
Қизил, ақ, сериқ

рәңги
тами
шәкли
hәжими

 78

43. Мәтинни чүшинип оқуңдар.

... Рошәнгүл аниниц хелидин бери ағриватқинидин хәвирим болғачқа, уни йоқлиғач, бу қетим видеокамериниму өзәм билән еливалдим.

Өзигә бәкму яришидиган чечини ясап, үз-көзлирини пәдәзләп, чирайлиқ кийинип, мени күтүп олтарған екән.

– Гүлбайар, гепимизни талада жүргүзсәк боламду?
– дәп маңа соал нәзәридә бақти.

– Немишкә болмисун, мениңмұ худди шундақ оюм бар еди, жүрүң.

Шу тап «Мону йопурмақлири сарғийип тәкүлұватқан көрүмсиз, ялиңаң дәрәқләрни чүширишниң немә көрги баркинə...», – дегән ой хиялимдин кәчтидә, лекин актрисиниң илтимасиға бенаән, шу дәрәқзарлықни видеога чүшөрдим.

Рошәнгүл ана нериқи тәрәптин аста қәдәм бесип, көч күз шамилида йәргә тәкүлұватқан сериқ йопурмақларға бекіп, бир нахшини ғиңшип, йерим авазда ейтип көливататти. Актриса асмандин ләйләп чүшүватқан биртал йопурмақни тутувелип, униң һидини, немишкіду, бәөйни хуш пурақ гүлни пурғандәк пурал, бәһир елип*, мәһир билән бақти...

Гүлбайар Насирова

- Мәтин ким тогрилиқ?
- Мәтин қәһримани тогрилиқ немиләрни билисиләр? Издинип, биливелицлар.

Мәтиндін сүпәтләрни тепип, соал қоюңдар.

44. Әл-Фарабиниң дана сөзлирини көчирип йезиңдар.

Даналиқ ишни әқилгә селип, ахиригичә орунлаш дегән сөз. Униңға билим елиш арқылы қол йәткүзүшкә болиду.

Меһрибан, изгу нийәттики адәм неч вақитта өлмәйдү.

- Дана сөзләрниң мәнасини топ билән тәһлил қилиңлар.
- Сүпәтләрниң астини сизиңлар.

45. Көп чекитләр орниға исимларни қоюп йезиңлар.

таза ...
... ...
... ...
непиз ...
... ...
...
қизик ...
... ...
...

Сүпәт

Нәрсиләрниң бәлгүсини, рәңгини, таамини, шәклини вә башқа хусусийәтлирини билдүриду.

Соаллири: қандак? қайси?

Мәсилән: Чираильк өй (қандак?). Жуқарқы синип (қайси?).

79

Хуласә дәрис.
Биз немини үгәндүк?

1. Мәтинни диққәт билән тиңшашылар.

Биз у қаттингесе қатқа чиққанда, бизни узитип, бәзибир сөвәпләргә бағлық Ғулжыда қалған дадам: «Кизим, өгәр оқуймән десициз, Алмутида Айшәм Шәмиевани төпин», деген еди. Жүк машинисида шәһәргә келивеге тип, дадамниң ейтқанлири ядимға көлди. Айшәм һәдә маңа көп ярдәм қылди.

Мән оқушқа чүштүм. Бәш жил оқуш мабайнида устазым билән йеқиндин арилаштым, аилиниң соң қизи – Асийәм билән достлаштуқ.

Айшәм һәдә оқушқа, асасән, йезилардин кәлгән қизларни көргөндө, өзиниң яшлигини, Москвада болған

күнлирини, у йәрдә униңға натонуш кишиләрниң көрсөткән ғәмхорлуғини өсләтти һәм бу яхшилиқтарни әндиөзиниң алдига кәлгәнләргә қайтурушқа тиришатти.

Патигүл Сабитова

- Мәтингдин мәнаси чүшиниксиз сөзләрн бәлгүләңлар. Уларниң мәнасини сөзлүктин (лугәттин) биливелиңлар.
- Айшәм Шәмиева ким болғанлиғи тоғрилиқ қошумчә материаллардин издинип, биливелиңлар.
- 2. Мәтингдин мавзуси билән униңдики асасий ойни ениклаңлар.

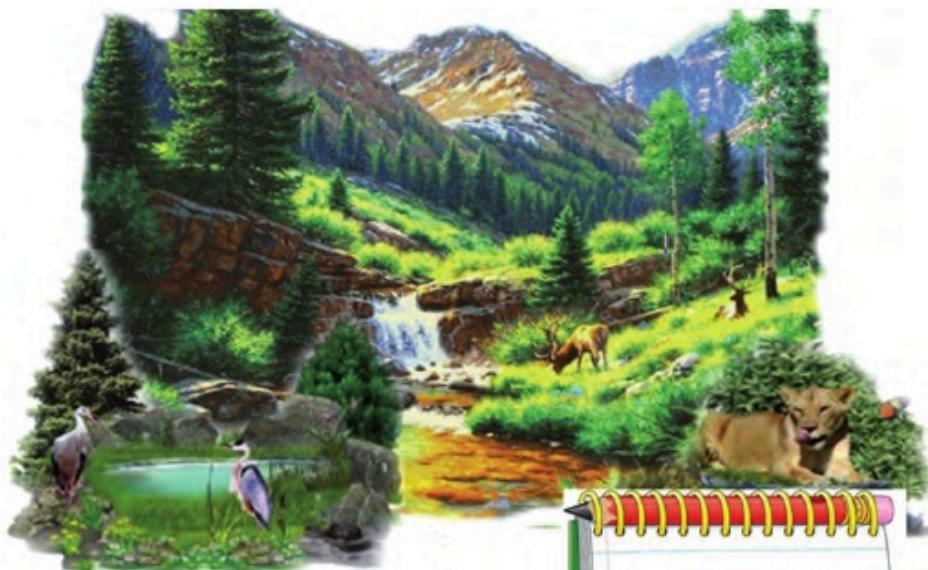
- 3. Сүрәтләргә қараңлар. Һәрқайсисиниң мәзмунига лайик жүмлиләрни төвәндидиң мәтингдин таллавелиңлар.

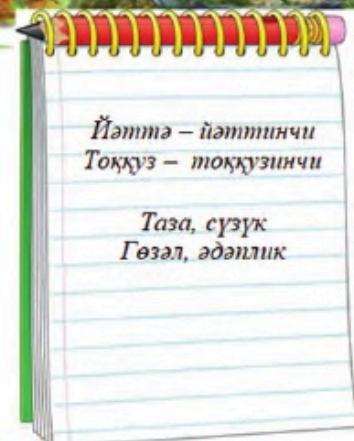
Униң йенида йоған суда үзүш бассейни бар. Балилар бассейнда күндә чөмүлиду. Улар язлиқ тәтилни көңүллүк өткүзиду. Оқығучилар дәм елиш өйигө кәлди. Дәм елиш өйи қелин қаригайлиқтарниң арисиға орунлашқан.

- Мәтингни тәртиви билән көчирип йезиңлар. Сүпәтләрниң астиға сизиңлар.

- Сан тоғрилиқ билгінімизни **әскә үцишиrimiz;**
Сұпәтниң түп вә ясалма болидіғанлығини **билидиган болимиз.**

1. Чөчөкни тиңшашлар.

Найайити шох суниң бир тармиғи болту. Униң аписи егиз, чирайлиқ Тағ екөн. Яз көлгөндө, Тағ суниң тармиғига мундақ дәпту: «Сән өнді соң болдуң, демек, йолға атлинишқа болиду. Сән өз йолунда нурғунлиған нәрсиләрни көрисән вә көп нәрсиләрни үгинисән. Йолундикі барлық нәрсини дикқәт қилип үгән – бу сениң мәктивинц.

Суниц тармиғи йолда тағ чоққисидин төвәнгө қарап еқиватқан башқиму су тармақлири билән тонушиду. Улар бирбизи билән достлишип, һәтта қоллирини тутуп, йоллирини давам қилишиту. Улар бирикип, кичик тармақчилар өмәс, дәрияға айлинипту. **Ялгуз йол төпип меңишқа қариганда, достлар билән бирләшкәндила күчлүк болидигинини сезипту.** Бу униң биринчи байқиғини, өз пикри еди.

У етиз, дала, орманларда еқип, уларни суғирипту, барлық жәнлиқ тәбиәткө, адәмләргө, жаниварларға ярдәм қипту. **Сусиз наят йоқ вә суни исрапсиз пайдилинип, уни қогдаш керәк, уни башқа нәрсә билән алмаштурушқа болмайды,** дегән пикиргө көпту. Бу униң иккінчи пикри еди.

Мана улар өнди чөл-баяванға келип йетипту. У һәрқачан йешил чимәнликләр, от-чөплөр, дәл-дәрәқлөр өскән йәрләрдә болуп көлгөнликтин, бу көрүнүштин қорқуп қапту. Сәвәви, алдида оттөк қизип турған құмлуқлар туратти. У бу чөл-баяванды еқиши, наятыни өзгәрткүси көлмәпту. Бирақ ички бир аваз: «Қорқма, һәммиси яхши болиду. Әгәр сөн буни байқап көрмисән, өзәңниң немигө қабилийәтлик екәнлигиңи билмәйсән. Алдиға қарап ақ! Сениң қолундин келиду!» – дегендәк қипту.

Яш дәрия қайнап турған құмға еқишиң башлапту. Униңға еқишиң оңай болмапту. Шуниңға қаримай, у еқишини давам қилипту. Чөл бирдинла тирилишкә башлапту. Барлық жаниварлар қийғитипту вә чөл өсүмлүклири гәзәл рәңгө орилипту. **Пәкәт биринчи қәдәм ташлаш қийин, ахири яхши болидиганлигига көзи йетипту.** Бу униң үчинчи пикри еди. Яш дәрияниң

сүйи наһайити аз қапту, шунинға қаримай, у хошал. Сөвәви, у яхши ишларни қилди. Чөлгө жан киргүзди.

Күндин-күнгө күн қиздуруп, аз қалған су һорға айлинип, йеник булут болуп, кеккә көтирилипту.

Булут: «Мән учуватимән! Мән учушни билимән! Күндә бир йецилиқни үгиниватимән! Қандақ яхши!», – дәп вақирапту. Булут дала, етизларға ямғур сүйини чечип, чаң-тописини бесипту. Шундақ қилип, океангиму йетипту. Ямғур болуп йегип, паянсиз океанниң бир бөлиги бопту. Океанда жұргән наяты бәк қизиқчилиқларға толупту.

Бир күни аписини сегинип, өйгө қайтқуси көпту. У күнгө: «Мени наһайити қаттиқ қиздурғинә, апамға берип келәй», – дәпту. Күн океан сулирини қаттиқ қиздурғанда, суниң бир бөлиги һорға айлинип, булуттар пәйда бопту. Булут шамалға: «Шамал, мени учартып апамға апарғинә!» – дәпту. Шамал булутниң өтүнүшини орунлап, наһайити қаттиқ йәлпүп, учартып, өйигө йәткүзүпту.

Түгулуп өскән йеридә қиши пәсли екән. Булут тағлардин учуп өтүветип: «Апа, мән қайтип көлдим!» – дәп вақирап, аппақ, мамуқ қарға айлинип, йеник ләпилдәп чүшүп, тағ чоққисини құчақладап алди. Қиши бойи аписиға өзиниң көргөнлирини, үгәнгәнлирини ейтип чиқти. Аписи уни диққат қоюп тиңшап, меһрибанлиқ билән: «Сән мениң әқиллигимсөн! Сениң билән пәхирлинимән», – дәп хошал болди.

Татьяна Жётникова

• Соалларға жағавап беріңдер:

1. Соалчи укисиниң соалиға акиси немә дәп жағавап берди?
2. Чөчәк бойичә бир-бириңларға соал қоюп, асасий ойни ениқлаңдар.

3. Су тармиги қандақ нәрсиләрни үгәнди дәп ойлайсиләр?
Су тармигиниң пикри билән келишәмсиләр? Өзәңларниң оюңларни дәлилләңдәр.

4. Су hop ямғур. Мошу үчини бағлаштуруп, оюңларни ейтип көрүңлар.

- Су тармигиниң пикрини йезиңлар.
- Мәтингдин сұпәтләрни тепип йезиңлар. Шу сөзләрни қоллинип, уч жұмлә йезиңлар.

2. Мақалниң мәнасини чүшинивелип, чирайлық йезиңлар.

Су йоқ дегән **хорунжук**.

- Қениң қара hәрипләр билән йезилған сөзни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилиңлар. Униң қайси сөз түркүми екәнлигини ениқлаңлар.

Сұпәт түп вә ясалма болуп иккигә болуниду.

Сұпәт ясигучи қошумчилар уланмай кәлгән сұпәтләр түп сұпәт дәп атилиду.

Мәсилән: *қызыл, дүргөн, кичик...*

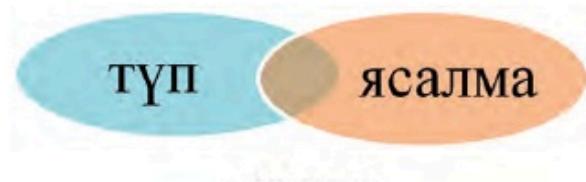
Сұпәт ясигучи қошумчилар арқилицә сұпәтләр ясалма сұпәт дәп атилиду.

Мәсилән: *түз-түзлүк, су- сусиз...*

3. Берилгән түп вә ясалма сұпәтләрни селиштуруп, уларниң охашағы билән пәрқини тепиңлар.

Йекимлиқ, жансиз, көк, ак, алғур, сусиз, соғ, илман.

4. Оқындар вә немә тогрилиқ ейтилғанлигини ениқлаңдар.

Униң ғоли,
ғұнчиси
вә гұли бар.

Униң узун ғоли, нурғун ғұнчиси
бар. Язлиғи гұли ақ болуп
ечилиду.

- Мәтингдә немә тогрилиқ ейтилған? Уни билишкә қайси сөз ярдәмлишиду?

- Берилгән пейілларға - ғүч, - ғүч, - лик, -, лук, -мак, -гүр қошумчилирини улап, ясалма сүпәт ясаңдар.

Бил, гұл, яз, туз, соз, сәз.

5. Тепишмақниң жағавини тепиңдер. Жағап сөзни ясалма сүпәткә айландуруп йезиңдер.

Сүмирисөн қанмастин,
Яшаш үчүн тинмастин.

(-----)

6. Берилгән сүпәтләрни жәдвәлгә орунлаштуруңдар.

Меһрибан ана, зерәк бала, майлиқ тамақ, гүллүк кейнәк, улук су, чоңқур ойман, егиз тағ, уссулчи қиз, атақлиқ язғучи.

Түп сүпәт	Ясалма сүпәт
-----	-----
-----	-----

- Ясалма сұпәтләрни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилиңдер.
- Уларниң томури қайси сөз түркүмидин түзүлгөнлигини ейтиңдер.
- Сұпәт қайси сөз билән бағлинин кәлгөнлигини чүшәндүрүңдер.

7. Булут билән сөһбәтни давамлаштуруңдар.

– Ақ сән, көк сән, қара сән,
Негә учуп барисән?

- Сұпәтләрни тепиңдер.
- Жұпұңдар билән «Ойлениңдер, тепиңдер» оюнини ойнап көрүңдер. Униң үчүн бириңдер берилгөн сөзниң нағынни ейтмай, униң мәнасини чүшәндүрсилер, йәни шу нәрсени ениқлайдыған сөзләрни ейтисилер. Иккінчиңдер униң қандақ сөз екәнлигини таписилер.

Керәклик сөзләр: су, ямғур, қар.

Ениқлаш үчүн қайси сөз түркүминиң сөзлирини қолландыңдар?

8. Мәтингни чүшинип оқуңдар.

Су – наятлик мәнбәси

Су – наятлик мәнбәси. Наятлик надисилириниң һеммиси суниң қатнишиши билән мациду. Көплигөн жаңалиқ организмларниң бәдени 50–90 пайизғичә сүдин ибарәт. Адәм су ичмәй, бир һәптила чидалайды. Су – тәбиәттә әң көп таралған мадда. Йәр йүзиниң үчин икки қисмими су қөвити тәшкел қилиду.

Суниң йәнә бир карамити – униң йәр бетидә дайим тинимсиз айлинимда болуши.

Күн нуринин қыздуришидин океан, деңиз, көл, дәрия сүйи һорлининп, булут пәйда болиду. У қайтидин ямғұр, қар, мәлдүр болуп, йәргө чүшиду.

Суни турмушта тамақ пишириш, кир жуюш, тазилиқни сақлашта ишлитиду. Суниң күчидин электр қувити елиниду. Суни еғир жүклөрни тошушта пайдилиниду.

Су – бизниң байлигимиз. Суни тәжәмлик пайдилинип, қоғдаш керек.

- Мәтинг немә тогрилиқ?
- Мәтинг бөлөклиригә мас режини өслигә кәлтүрүңлар. Шу режә бойичә изанаңт үеизип көрүңлар.

Режә:

1. Тәбиәттики су айлиними.
2. Суниң адәм өмригө наңғатлиги.
9. Мақални тепеп ейтиңлар вә дәптириңларға чирайлық үеизиңлар.

10. Тепишмақниң жағавини тепиңлар.

Тарсилдап чүшиду,
Йәр бетигә йетиду.
Йәр бетигә йәткәндә,
Файип болуп кетиду.

- Сұпәтләрни тепиңлар.

Тепишмақни тепиңшта қайси сөз ярдәмләшти?

11. Берилгән қошумчиларга мас келидиган томур сөзләрни тепип, ясалма сұпәт ясаңдар.

12. Керәк сөзләрни пайдилинип, «Суни дурус пайдилан!» қаидисини толуқтуруп йезиңлар.

Суни бекардин-бекар
Тұндә су елишқа
Суниң үзини очуқ
Лай су төккән йәргә

Керәклик сөзләр: барма, қалдурма, дәссимә, төкмә.

13. Үч тәхсиге һәрхил мевиләр селинған. Бананлар қизил, серік тәхсидә әмәс. Қарәруқ сериқ, йешил тәхсиләрдә әмәс. Үндак болса, алма қандақ рәңлик тәхсидә? Банан билән қарәруқчу?

14. Тепиши мақни оқуп, жағавини тепиңдер.

Узун, узун, узун йол,
Четигә йәткән бармекин?
Тұви өндей қараңғу,
Тұвигә йәткән бармекин?
Тұвигә йетип бу сунің,
Кенип ичкән бармекин?

(-----)

- Жағавига қошумчиларни улап, сүпәткә айландуруп иезиңдер.

84

15. Мәтингни тиңшаңдар.

Баһар ямғуриның рәңги

Баһар ямғури, худди баһардикі қизниң жипиға охшаш, қүйруги үзүлмәй, шар-шар-шар қилип йеғипту.

Бир топ кичик қушлар ләмпә астида ямғурдин өзини далдига елип туруп, бир қизиқарлық мәсилә, йәни «баһар ямғуриның зади рәңги барму, йоқму?» дегенни талишип қапту.

– Баһар ямғуриның рәңги йоқ, қолуңларни узитип, бирнәччә тамча елип қарап бекіндерчү! – дәпту ақ Көптәр балиси.

– Төгра әмәс, баһар ямғуриниң рәңги йешил, қарап бекиңлар, баһар ямғури чөпниң үстигө чұшсә, чөп йешил, баһар ямғури тал-сөгөтләргө чечилса, тал шахлири йешил болмамду, – дәпту кичик Қалиғач.

– Яқ, яқ, баһар ямғуриниң рәңги қизил, қараңлар! Баһар ямғури шаптул дәрәқлиригө чұшсә, шаптул чечәклири қизил, баһар ямғури өрүк дәрәқлиригө чұшсә, өрүк чечәклири қизил болуватмамду? – дәпту Қүшқач.

– Төгра әмәс, баһар ямғури сериқ, у зағун етизлиғиға чұшсә, зағун чечәклири сериқ, у мамқап үстигө чұшсә, мамқап чечәклириму сериқ болмамду, – дәпту кичик Сописопияң.

Баһар ямғури көпчиликниң талаш-тартишлирини аңлат, техиму хүш болуп йеғипту. У худди: «сөйүмлүк кичик қушлар, силәрниң гепиңдерниң һәммиси төгра, бирақ һәммиңлар төгра ейтальмидиңлар, мән әслидә рәңсиз болсамму, бирақ мән баһарда кәң зимиңға ала-йешиллиқларни елип келәләймән», – дәватқандәк қиласатты.

- Мәтингиниң мәзмуни бойичә бир-бириңларға соал қоюңлар.
- Силәрниң оюңларчә, баһар ямғуриниң рәңги қандақ?
- Қушларниң баһар ямғуриниң рәңгигө болған көзқаришиниң охшаш болмғанлиғи тогрилиқ өз пикриңларни ейтиңлар.
- Қушлар қандақ рәңләр тогрилиқ ейтти?

16. Мәтингни чирайлық йезиңлар.

Очуқ асман, таза һава, йешил чимәнзарлиққа толған дала, қушларниң хүш авазлири, гөзәл тәбиәт балиларниң көңлини техиму көтәрди. Хошаллиғидин улар бир-бирини қоғлашти, сәкриди, чимәнликтә до-мишип, шатланди.

- Сүпәтләрни тепиңлар. Уларни түп вә ясалма сүпәткә ажритеңлар.

17. Саат тили бойичә үч боғумдин қалдуруп оқусаңлар, мақал чиқиду. Шу мақални тепип йезиңлар.

- Мақалниң мәнисини топта тәһлил қилиңлар.

18. Сүрөт бойичә мәтін түзүп йезиңлар.

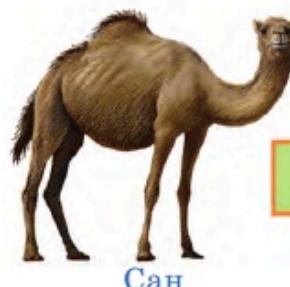
Санларни сөзлитиңлар

200

45 күн

40 –50 км

2–3 центнер

Сан

19. Орни алмашқан жұммиләрни тәртипкө қәлтүрүп йезиңдер.

Суюқ һалити: ямғур, шәбнәм. Қаттиқ һалити: қар, муз. Суюқ, қаттиқ, һор (газ) һаләттә болиду. Су тәбиәттә үч һаләттә учришиду. Һор (газ) һалити: су һори.

- Санни тәпип, соал қоюңдар.

20. Ойлап тәпіңдер, бу қайси санлар?

Оңидин оқусаңму, шу сан,
Тәтүр оқусаңму, шу сан

21. Тәркивидә сан бар сөзләрни сөз билән йезиңдер.

$K + 3 + \text{үк}$, $3 + \text{өй}$, $3 + \text{гезек}$, $3 + \text{илән}$, $1000 + \text{өй}$.
Үлгө: күчүк, ...

22. Мақални оқуп, ядқа йезиңдер.

Бир киши қазған қудуктингин,
Миң киши су ичишү.

- Санниң қайси сөз билән бағлинип турғанлигини схема билән көрситиңдер.
- Мақалниң мәнасини чүшәндүрүңдер.

23. Оқыңдар вә соалларға жағавап беріңдер.

Баһар келиши билән, бизниң мәктәпниң он биринчи синип оқуғучилири мәлиниң четидә ақидиган барлық булақ, өстәң вә сайларни тазилайды. Булақниң көзини ачишы. Суни вә суниң әтрапини таза тутуш, уни қоғдаш – бизниң вәзипимиз.

Соаллар

1. Баһарда он биринчи синип оқуғучилири қандақ ишларни қилиду?
2. Балилар немини өзлириниң вәзиписи дәп ойлайду?
3. Мәтингә санни билдүридиган сөз барму?

Сан

Адәм вә нәрсиләрниң санини, тәртивини билдүридиган сөzlәр **сан** дәп атилиду.

Санларға қанчә? нәччә? қанчинчи? нәччинчи?
дегендә соаллар қоюлиду

24. Мәтингә биринчи бөлигини чирайлық йезиңдер.

Йәргә сиңгән су тағ жинислиридики һәр түрлүк минерал маддиларни еритиду. Суда дәм вә пурақ пәйда болиду, температуриси өзгириду. Бу суларни минерал сулар дәп атайду. Уларни шипалиқ сулар яки «аршаң» дәпмұ атайду.

Қазақстан территориясидә минерал сулар чиқидиган жайлар наһайити көп.

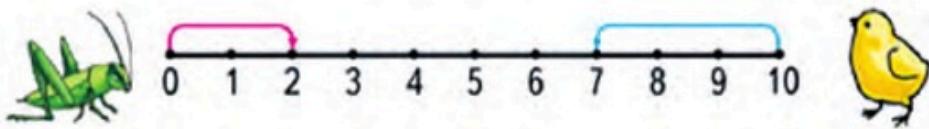
Шуларниң бири – Алмутидин 300 км вә 3–4 саатлик арилиқта орунлашқан Уйғур наһийисидики «иссиқ су» яки аршаң. Уйғур наһийисидә 140тин ошук мөшундақ минерал су мәнбөлири бар. У суларниң температурисиға қарап, иссиқ ($20\text{--}37^{\circ}\text{C}$), оттуричә иссиқ ($37\text{--}50^{\circ}\text{C}$) вә наһайити иссиқ ($50\text{--}100^{\circ}\text{C}$) болуп бөлүниду. Һәр түрлүк ағриқларға дава болиду.

- Санларни тепиңдер вә қайси сөз билән бағлинип көлгөнлигини ениқлаңдар.

25. Ойлинип тепиңлар. Чиққан санға соал қоюңлар.

Чекөткө билән Жұжә санлиқ кесиндидин бир-биригә қариму-қарши йөнилиштә сәкриди. Чекөткиниң һәрбір сәкриши иккі кесиндиғә тәң. Жұжиниң болса, уч санлиқ кесиндиғә тәң. Інәр иккиси қайси санлиқ кесиндиңде учришиду? Шуни серик бояқ билән бөлгүлөңлар.

26. Шеирниң қапийисини тепиңлар.

Сүзүк, таза сүйүм,
Мениң үзүмни жуйигинә,
Көзлиrim чақнап турсун,
Мәңлизлиrim ,
Ағизлиrim ,
Чишлиrim ,
Тазилиқ hөкүм сұрсұн.

27. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Гүлчи қызниң нахшиси

1,2,3,4,5
Бойнумда әгири әпкәч.
Нойлидики гүлләргө,
Су тошуймән әртө-кәч.

1,2,3,4,5
Гүлләр өсөр су бәргәч.
Гөзәл болди йезимиз,
Інәр нойлиға гүл тәргәч.

Илия Бәхтия

- Шеир немишкә «Гүлчи қизниң нахшиسى» дәп аталған?
- Шеирдин санларни тепип, соал қоюңдар.

28. Шеирни һиссиятлиқ оқуңдар.

Ямғур

Етип шур-шур,
Яғди ямғур
Коча бойлап су акти.
Суни қуюп,
Кәтти өтүп,
Нурлар чечип Күн чиқти.
Яғсун ямғур,
Ү пайдидур.
«Ямғур билән йәр көкирәр», –
Хәлиқ сөзи
Тоғра өзи, –
«Әмгәк билән әр көкирәр».

Илия Бәхтия

- Шеирдин мақалларни тепип йезиңдар. Мәнасини ейтип көрүңдар.

29. Ребусларни йешиңдар.

.....	

- Жағавидики сезләрни пайдилинип, жүмлө түзүп йезиңлар.

- 30. Тепишмақни оқуп, жағавини тепиңлар.

Бу қандақ мәжүзə?

У жүгрәйду, ойнайду.
Йәргә hәм төкүлиду.
Қаримисаң қайнаң,
Егиз асманға мәкииду.
Учуп һарғанда,
Йәргә қайта чүшиду.

- Тепишмақниң жағавини тәсвиirlәңлар.

Санақ сан вә дәриjə сан

- 31. Шеирни оқуп, мәзмунини ейтип көрүңлар.

Булақ

Қирғиғи йешил мәхмәл,
Сүйи худди бал-hәсәл.
Шир-шир қилип еқиши
Ейтилғандәк шох гөзәл.

Сүзүк су сайға ақар,
Ағриққа дава яқар.
Лекин бәзи адәмләр,
Шу булақта кир чайқар.

- Шеирдикі асасий ой немидә?
- Биринчи вә иккинчи мәтингләрдә өз ара бағлиниш барму?

Санақ сан вә дәрижә сан

Қаңчә? нәччә? деген соалларға жарап беридиган санларни санақ сан дәп атайду.

Мәсилән: бәш, алта, йәттә

Қанчинчи? нәччинчи? деген соалларға жарап беридиган санларни дәрижә сан дәп атайду. Дәрижә сан санақ санга **-инчи, -ичи** қошумчилириниң улиниши арқылы ясилиду.

Мәсилән: бәшинчи, алтинчи, йәттинчи.

32. Мәтінни чирайлық йезицлар.

Нұра – **Қарағанда** вә **Ақмола** вилайитиниң ієри билән ақидиган дәрия. Узунлуғи – 978 км, су жиғиши мәйдани – 60,8 мың км². Нұра дәрияси Қарқарали тегиниң ғерип тәрипи дики булақлардин башлининп, Текіз көлигө қуюлиду. Узунлуғи 10 км-дин ошук 200дәк тармиғи бар.

- Санларни тепицлар. Уларниң санақ яки дәрижә сан екенлигини ажыратындар.

33. Дәрижә санни сөз тәркиви бойичә тәhlил қилиндар.

Биринчи, алтинчи, онинчи, жигирминчи, бәшинчи, үчинчи, сәккизинчи, он биринчи, төртинчи.

- Дәрижә санларға уланған қошумчиларниң иккі түрлүк **(-инчи, -ичи)** болуш сәвәвини чүшәндүрүндар.

34. Інава райониниң бузулғинини көргөн аписи балилири ни тез арида чиқип, әнді өсүп келиватқан көктатлиқниң үстини йепиш керәклигини ейтти. Кичиккинә үч яшлик Садир чүшәнмиди. У аписидин: «Немә үчүн йепиш керәк?» – дәп сориди. Аписи Садирға немә дәп жарап бериши мүмкін? Өз оюнларни ейтип көрүндар.

35. Шеирни ниссиятлиқ оқуцлар.

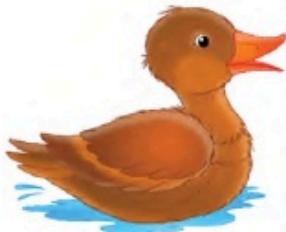
Өдәк

Сетивалдим базардин
Кичиккинә бир өдәк.
Маңар еди еғаңлап,
Бөшүкни тәвәткәндәк.

Ишик алди – ериққа
Кәлмигәнди техи су.
Чүшүвелип ериққа,
Суни издәп жүрәр у.

Мәлидики адәмләр
Суни башлап келишти.
Әшу чағда үзүшкә
Өдигим кеп киришти.

«Ват-ват» қилип һәр янға,
Үзәр худди йәлкәндәк.
«Мениң өмрүм су билән –
Айрилмаймән» дегендәк.

Әкрам Садирий

- Шеир мәэмүни бойичә бир-бириңларға соал қоюцлар.
- Суда үзүшниң пайдиси қандақ?
- Суда үзүшни үгиниш үчүн немә қилиш керек дәп ойлайсиләр?

36. Санақ санни дәрижә санга айландуруп йезиңлар.

бир қатар – ... қатар
бәш орун – ... орун
үч синип – ... синип
тоққуз жил – ... жил

- Санларға соал қоюцлар. Уларниң пәрқини ейтиңлар.

37. Орни алмашқан қурларни өслигө кәлтүрүп йезиндер.

Йәрни тешип чиққан су,
Шуниц үчүн белиқлар,
Муздәк туруп қайнайды.
Пишмай үзүп ойнайды.

38. Мәтінни оқуп, санларни тепиңдер. Соалларға жарап беріңдер.

Илһам коча бойлап келивататты. У 4–5 балиниң су алидиган колонкиниң жұмыгини бузуватқиини көрдидә, туруп қалди...

Соаллар

1. Илһам немә қилди дәп ойлайсиләр?
2. Илһамниң орнида силәр болсаңдар немә қилған болаттиңдер?

39. Чөчәкниң мәзмуни бойичө мавзусини молжалаңдар.

Бурун өкөн заманда бир падиша үч қизи билән яшапту. Қизлири биридин-бири ашқан гөзәл бопту. Бир күни падиша қизлириниң өзини қанчилик яхши көридиганлигини билмәк болуп, уларниң пикрини сорапту. Чаң қизи падишани алтундәк яхши көридиганлигини ейтипту. Оттуранчи қизи болса, қиммәт баһалиқ таштәк яхши көридиганлигини ейтипту. Әң кичик қизи туюқсизла түзға охшаш дәп қапту. Буни аңлиған падишаниң аччиғи келип, кичик қизини қоғлаветипту вә шундақ дәпту:

– Сән өйгө пәкәт туз алтундинму қиммәт болғанда қайтисөн, – дәпту.

Аз өтмәй, соң қизи турмушқа чиқипту. У падишилиқтиki бар алтунни апту. Үниң кәйнидин оттуранчи қизи барлық қиммәт ташларни елип, уму турмушқа чиқип кетипту. Улар дадисини унтуп қапту.

Кичик қизи падишилиқтин кәткәндін кейин, нәгә беришини билмәй, алдига қарап, тенәп мәциверипту. Алдидин қелин орманлық чиқипту. Йол йоқ бу орманға қаригиничә туруп қапту. Шу чағда алдидин қолида узун hasa тутувалған момай чиқипту.

Момай меһрибанлиқ билән қизни өзиниң өйигө тәклип қилип, тамақ берип, дәм елишиға шараит яритипту.

Шундақ қилип, падишаниң қизи момай билән турупту. Момайға тамақ пиширип, өй тазилап, көлдин су өкелип, өй ишлирида ярдәм қипту.

Бир күни көлгө суга берип, ов олап жүргән яш ханзадә билән тонушуп, бир-бирини яқтуруп қапту.

Бу вақитта қизниң дадисиниң падишилиғида туз түгөп, адәмләр гәмгә чүшүп, ағришка башлапту. Падишаму ағрип қапту. Буни аңлиған момай қизни чақирип, бир қап туз берип, дадисиниң падишилиғиға йолға сапту. Соға ретидә қизға йолни көрситидиган сехирлиқ жип берипту.

Сехирлиқ жипниң йол көрситиши билән пүткүл падишилиққа йетидиган, көлдин елинған тузлук өңкүргө йетипту. Падиша вә адәмләр сақийипту.

Падиша қизини көл бойида тонушқан яш ханзадигә турмушқа берип, тузниң қәдрини билипту.

- Қизлири дадисини немигө охшаш яхши көридекән?
 - Кичик қизи немә деди?
 - Қиз өзиниң үолида кимни учратти?
-
-

- Чечәк мәзмунини жәдвәлдә берилгөн мавзуулар бойичә топта тәhlil қилиндар.

I топ	II топ	III топ	IV топ
Падиша	Падишаниң үч қизи	«Сән өйгө пәкәт түз алтундинму қиммәт болғанда қайтисән»	Тузлук өңкүр

40. Мәтинни чирайлиқ йезиңлар.

Дүнияниң жай-жайлиридики сулар

1. Өң таза су – Финляндиядә.

2. Өзәрбәйжанда көйидиган су бар. Униңға сәрәңгө чақсаң, бирдинла көйүп кетиду. Сөвәви, суниң тәркивидә метан бар.

3. Алжирда су орнида қара бояқлиқ деңиз бар. Бу деңизниң сүйи билән йезишқа болиду.

(Интернет мәнбәлиридин)

41. Ребусни дурус йәшсәңлар, деңизниң намини тапсиләр.

• Бу деңиз тогрилиқ немә билисиләр, ейтип көрүңлар.

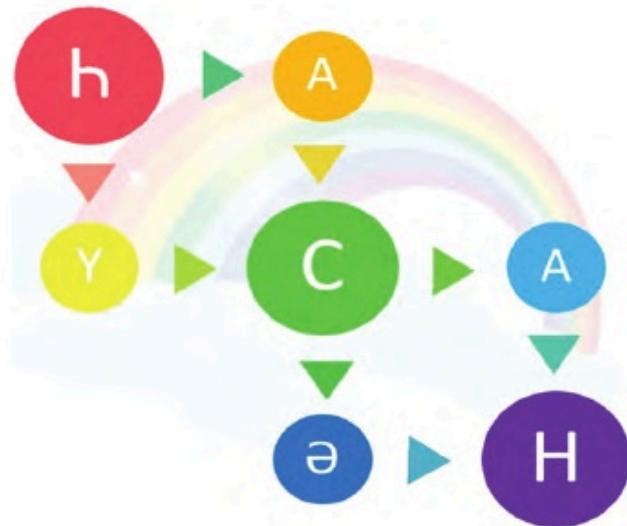
42. Тепишишмаңын тепиңлар.

Тағдин келәр таш охшаш,
Егәрлигән ат охшаш.

91

43. Йошурунган сөзни төпицлар. Жаңави тоғрилик немә билисиләр, ейтип көрүңлар.

44. Санларни сөз билән йезиндер.

5, 6, 8, 3, 25, 65, 98, 58, 91, 97.

• Булар қандак санлар?

45. Нәччинчи? соалиға жарап беридиган сөzlәрни пайдилинип, жұмлә түзүңлар.

46. Мәтинни оқуңлар.

Каризлар – өждатлиримизниң бүйүк кәшпияти

Кариз – аналиниң суға болған еңтияжини қандуруш үчүн қудуқларни қезип, уларни түвидин тәшмиләр (туннельлар) арқылық бир-бири билән туташтуруп, йәр асти сүйини насоссиз йәр үстігә елип чиқидиган

иншаэт. Уларниң қурулуши жәриянида һечқандақ сұнъий материаллар ишлитилмәйдү.

Кариз сүйиниң миқдари вә температуриси жилниң төрт пәслидә бирхил, язда һорға айлиниши аз, сұпити таза.

Турпан ойманлигиниң өң пәстики қисми деңиз бетидин 154 метр төвөн.

Егиз тағлар оттурисидики Турпан ойманлиғи 40–150 километр мәйдандин ибарәт болуп, бу йәргө Турпан, Лукчұн, Пичан шәһәрлири вә нурғунлиған қоң-қичик йезилар жайлышқан. Бу йәрниң климити өзгічө. Азияниң адәм яшайдыған өң қоңқұр һәм өң иссиқ жайи мошу Турпан болуп несаплиниду.

Турпан ойманлиғи қедимдин бу ян өзиниң өң яхши паҳта вә үзүмзарлиқлири билән мәшһүр. Амма бу йәрдә еқин су наһайити тапчил. Аз сандики ғол вә булақ сулири яз пәслидә тартилип кетиду. Әйнә шуңлашқиму Турпан вадисиниң йәрлири көпинчө кариз сулири арқилиқ суғирилиду.

Мошу анчә қоң несапланмайдыған ойманлиқтикаризларниң умумий узунлугини 20 000 километр дәп несаплисақ, бу йәрдә 660 000дин ошуқ қудуқ, яки бир квадрат километрда 100гә йекин қудуқ бар деген сөз.

(Интернет тори)

- Мәтингде немә тогрилиқ ейтилған?
- Мәтингдин санларни тепицлар. Уларниң қандақ сан екөнлигини ениқлаңдар.

ХУЛАСӘ ДӘРИС БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Чөчөкни дикқат қоюп тиңшашлар.

Чирайлиқ бағчыда бир түп чирайлиқ Ақ терәк көчити бар екән. Бу Ақ терәк көчити бәк чирайлиқ өсүпту. Униң инчикә, узун ғоли яп-йешил йопурмақлири билән қошуулуп, худди бир чирайлиқ қизчаққа охшайдекән. Бу бағчыда униң күни наһайити хошал өтидекән. Өтрапида нурғун гүлләр бар екән. Қушлар дайым униң шахлириға қонувелип, униң билән ойнайдекән.

Йенида йәнә бир түп ақ көңүл Тухумәк бовай болуп, униңға нурғун қизиқ hekайиләрни ейтип беридекән.

Кичик Ақ терәкму Тухумәк бовайға оюн қоюп беридекән. Шамал чиқсила, пүтүн тенидики йопурмақлирини шилдирлитип, йекимлиқ нахша ейтип беридекән.

Бирақ күз күнлириниң бир ахшими Ақ терәк йопурмақлириниң илгәркідәк йешил, чирайлиқ әмәслигини байқап қапту. Аста-аста саргийип қалған йопурмақлири шамал чиқиши биләнла, йәргә төкүлүпту.

Кичик Ақ терәк бәкму беарам бопту. Униң hәммә йопурмиғи чүшүп, бәк сәтлишип кетипту, әнді нахши-му ейтальмайдыган бопту. Кичик Ақ терәк ойлап-ойлап, көңли йерим болуп жиглапту.

Тухумәк бовай hәйран қелип униңдин сорапту:

– Кичик Ақ терәк, немигә жиглайсөн? – Кичик Ақ терәк өзиниң бәхитсизлигини униңға сөзләп берипту.

Тухумәк бовай униң сөзини аңлат болғандын кейин, күлүп кетиптудө:

– Болди, жигліма! Сән техи хошал болушуң керәк!
– дәпту. Шу чағда кичик Ақ терәк:
– Мән немишкә хошал болидекәнмән? – дәпту...

(«Чөчәкләр» китавидин)

- Соалларға жақап беріңдер.
1. Чөчекниң бешидиқи қисміда жилниң қайси пәсли тогрилиқ ейтилған?
 2. Немә өсүпту?
 3. Ақ терекниң күни қандақ өтөтти?
 4. У Тухумәк бовайға немә қилди?
 5. Ақ қейин **немини** байқап қалди?
 6. Қайси мәзгилдә униң түри сөтлишип көтти?
 7. У өзиниң налини кимгә ейтти?
 8. Тухумәк бовай Ақ тереккә **немә** деди?
 9. Ақ терекниң соалиға Тухумәк немә дәп жақап бериду?

- Қениң қара һәрипләр билән йезилған соал мәнасиғиди сөзләргө нәзәр ағдуруңдар. Мошу сөзләргө жақап болидиган сөзләр билән тирәк сөзләр қатарини түзүңдар.

Үлгә: Яз пәсли, ақ қейин, ...

3. Сүпәт бар сөзләрни таллап йезиңдер. Сүпәтләрни бәлгүләңдер. Түп вә ясалма сүпәтләрни ениқлаңдар.

Изахат йезишқа тәйярлининдер. Униң үчүн төвөндикиләрни әмәлгә ашуруңдар:

1. Мәтингни оқуңдар. Чүшиниксиз сөз вә жұмлиләрни бәлгүләңдер. Уларниң мәналирини биливелиңдар.
2. Мәтингниң мавзуси билән униңдикі асасий ойни ениқлаңдар. Мәтингниң мавзуси билән униңдикі асасий ойни ечиш үчүн қандақ сөзләрни қоллининш һажәтлигини ойлининдер.

Режә түзүңдар. Униң үчүн мәтинг қисимлириниң санини ениқлаңдар. Нәр қисимдикі асасий ойни ениқлап, сәрләвхә қоюңдар.

 93

Инша

 94–95

Тәкшүрүш диктанти

ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. Мәйрәмләр

- Жил бойи өткәнләрни тәкраплап, әскә чүшиrimiz.
- мәтин вә жұмлә:
- тавуш вә hәрип;
- сез вә униң тәркиви;
- жұмлә әзалири;
- сез түркүмлири тоғрилиқ билимимизни *мұстәһкәмләй-miz*.

96

ЖИЛ БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ Мәтин вә жұмлә

1. Мәтинни чүшинип оқуңлар. Биринчи бөләкни көчирип йезиңлар.

Мәйрәм – бу қандақту бир тәнтәнигә беғишланған хошаллық билән өтидиган күн. Мәйрәмдә оюнлар ойнилип, адәмләр чирайлиқ кийинип, хилму-хил таамларни пиширип, бир-биригә соғиласарни берип, көңүллүк дәм алиду.

Мәйрәмләр дөләтлик вә хәлиқара тәшкилатлар тәрипидин бәлгүләнгән мәйрәмләр, миллий мәйрәмләр, кәспий мәйрәмләр, аиләвий, диний мәйрәмләргә бөлүниду.

22-март, 8-март, 1-май, 1-июнь дөлитимиздә умумиј хәлиқара мәйрәм сүпитидә нишанлиниду.

Шундақла мүəллимләр, дохтурлар, қурулушчилар, хаңчилар, металлурглар вә башқа кәсип егилири өзлириниң кәсипий мәйрәмлирини атап өтиду.

Бу күни мәйрәмлик митинглар, концертлар өтүп, илгар ишчи, хизмәтчиләргә атақ вә соғилар тапшурулиду.

Мәйрәмдә

Хәлиқ мәйрәмлири

Мәйрәмләр

Кәспий мәйрәмләр

- Бу мәтинниң қандақ түри?

баянлаш

муңакимә қилиш

тасвирләш

- 2. Мәтин бөләклирини толуктуруңлар.

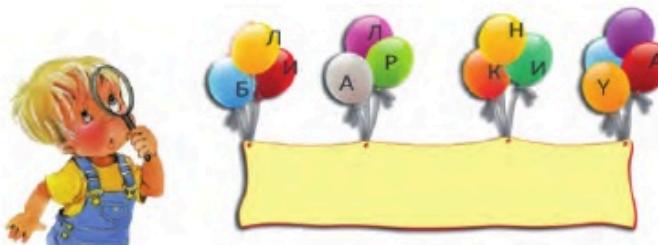
1. Мәйрәм

2. ...

3. ...

- 3. Сорақчи укамга шарлардики һәрипләрниң орнини алмаштуруп, қандақ мәйрәмниң нами чиқидиганлигына ярдәмлишиңлар.

- 4. Бу мәйрәмни қандақ қарши алидигиниңлар тогрилиқ сөзләп бериңлар.

97**Тавуш вә һәрип**

7. Бирикіп йезилған сөзлөрни ажритип, чирайлиқ йезиңдер.

АНАБИЛӘНАЛӘМГӨЗӘЛ.

8. Мәтинни тиңшаңдар.

Аниларға соға

Бу күнни балилар тақтасызлик билән күткән еди. Буниндін бирнәччә күн бурун синип йетекчимиз:

– Балилар, алдымизда қандай мәйрәм келиватиду? – дәп сориган. Оқуғучиларниң һәммиси бирдәк: «8-март мәйрими, анилар мәйрими», – дәп чуқурашти.

– Үндақта, бу мәйрәмгә бегишелап, һәр оқуғучи өз һүнирини көрсөтсун. Бу бизниң анилиримизға ზоң соғимиз болсун, – деди.

Бәлгүләнгән вақитта синип бөлмисиге анилар, момилар толуп көтти. Синип йетекчимиз уларни мәйрими билән тәбрикләп, иллиқ тиләкләрни ейтти. Шуниндін кейин:

– Өнді балиларниң силәргә деген һүнирини қобул қилиңдар, – деди.

Әң алды билән оттуриға синипниң булбул үнлүк нахшичиси Арзигүл чиқти. У ўецидин үгәнгән «Аниға салам» нахшисини орунлиди. Олтарғанлар чавак челип, разилигини билдүрди.

Алмас анисига бегишелап чиқарған шеирини оқуди. Мәнирәмму олтарғанларни һәйран қалдурди. Һәр түрлүк жип билән кәштиләнгән гүлләрниң сүрити көз тартиду. Асийәм өвришим уссули билән меһманларни рази қылса, Адаләт ақ қәғәзгә өз анисиниң рәсимиини сизип кәпту.

Балиларниң һәммиси өз тәйярлиқлирини көрситип, анилирини, устазлирини рази қылди.

- Мәтин мәзмуни бойичә соалларға жағап беріңдер:

1. Балилар қандақ мәйрәмгә тәйярланди?
2. Ким қандақ hұнәр көрсөтти?
3. «Ана» сөзини тавушлуқ тәһлил қилинцлар.

9. Өтүлгән барлық үзүк вә созуқ тавушларни әскә чүшириңдар.

10. Тәбрикнамә бөләклириниң соаллири билән сөзлирини маслаштуруңдар.

1. Кимгә бегишлиниду?
2. Немә үчүн тәбрикләйду?
3. Қандақ тиләк йезилиду?
4. Тиләк билдүргүчи ким?

... тән саққылқ,
... күчөкувәт,
... узақ өмүр,
тиләймән.

туғулған күнүң
білән мәйримиңиз
білән тәбрикләймән!

Қаратма сөз
Қиммәтлик ...
Қәдирлик ...

Изгү нийәт
білән ...

- Достлириңдарға яки туққанлириңдарға тәбрикнамә йе-зип көрүңлар.
- Язған тәбрикнамәңдар тогрилиқ жүпүңлар билән ой бөлүшүңлар.
- Өз ара тәкшүрүңлар.

98

Сөз вә униң тәркиви

11. Сөзләрни сөз тәркиви бойичә тәһлил қилип, жәдвәлгे чүшириңдар.

12. Деханчилиқ, молчилиқ, достлук, шатлик, инаклиқ.

сөз	томур –	сөз ясигучи қошумчә	сөз түрлигүчи қошумчә
деханчилиқ	дехан	-чи	-лик

13. Кроссвордни йешип, чиққан сөз тогрилиқ өз оюндарни ейтиңдер.

Түз сизик бойичө:

2.

4.

5.

1. От яқсаң қарийип,
Кейин ақирап.
Униңға хам киргөн
пишип, пақирап.

2. Тақ – тақ қилип сәкрөп,
Тағ-ташқиму йетиду.

2. Тармақ болуп еқиватқан суларниң қошулишидин пәйда болиду.

3. Өсүмлүкклөрниң көпийиш өзалириниң бири.
4. Төрт пәсилниң бири.
Түркій хәлиқлөрниң өнъөнөвий мәйрими.

14. Чиққан сөзгө қошумчә улаңлар, сөз вә жүмлә түзүп йезиңдер.

15. Чираильк йезиңдер.

Қазақстан – бизнес сейүмлүк Вәтинимиз. 1991-жили 16-декабрьда өз мустәқиллигини елан қилди. 16-декабрь дәләтлик мәйрәм сүпитеидә һәр жили нисанлиниду.

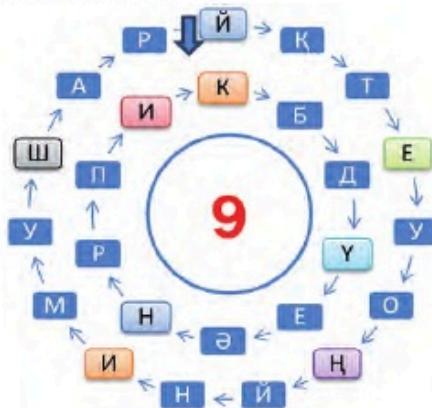
- Қеник қара һәрипләр билән йезилған сөзләрни сөз тәркиви бойичө тәһлил қилиңдер. Томур вә қошумчиларни тегишликтік бәлгү билән бәлгүләңдер.

Жұмлә өзалири

16. Саат тили бойичә икки һәріптин қалдуруп оқусаңлар, көң миқияста атап өтүлидиган мәйрәмниң нами чиқиду. 9 сани немини билдүриудү?

- Бу мәйрәм тогрилиқ немә билисиләр?
- Фалиййәт күни қачан нишанлиниду?
- Фалиййәт күнінеге кимләрниң арқисида йәттуқ?
- Фалиййәт күни тогрилиқ йезиңлар.

Сөз түркүмлири

21. Мәтингни оқунұлар.

Язлик дәм елиш башланди. Оқуғучилар лагеръға көтти. Лагерь қелин қаригайлиқ орман ичигө жайлышқан. Бу жайда йоған көл бар. Суда үзәләйдиган балилар суда чөмүлиду. Суда үзәлмәйдиган балиларни йетекчиләр бассейнда үзүшни үгитиду. Балилар бир-бири билән тоңушуп, тәтилни қызық өткүзүшкә тиришиду.

- Мәтинге сәрләвхә қоюңлар.
- Бу қайси пәсил?
- Лагерь қайырге орунлашқан?
- Балилар көлдә немә қилиду?

22. «Лагерь қелин қаригайлиқ орман ичигә жайлашқан» дегөн жүмлини сөз түркүми бойичә тәһлил қилиңдар.

23. Оқуп, тез несапладап көрүңлар.

- Чиққан санға соал қоуп, қандақ сан екөнлигини ениқлаңдар.
- Санларни бир қатарға, исимларни иккінчи қатарға терип йезиңдер.

Изахат

Тәкшүрүш диктанти

ЛҮГӨТ

Қашаң – гал, өткүр өмәс.
Тилмачлиқ – тәржиманлық.
Иzzət – башқыларға қилинидиган яки башқылардин көргөн, еришкән нәрмәт; еңтирам.
Чилә – жаниварларниң патқақ һаләттүкі қиғи.
Композитор – музыка өсөрлирини ижат қылгучи киши.
Рәсмий – һекүмәт, дөлөт яки бирәр тәшкилгә айт вә шулар тәрипидин бәлгүләнгән, елан қилинған, чиқирилған, тарқитилған.
Хасијәтлик – ижабий хусусийәт, хисләт, хаслик, аләнидилик.
Муддәт – вақитниң еник бирәр иш үчүн бәлгүләнгән бөлиги, кәрәл, узун муддәт.
Хатирә – бирәр адәм яки бирәр нәрсә һәккىдикى иш– һәрикәт, һадисиләрни әстә сақлаш, әстә қалдуруш; әс, яд, зәниң, хатирисидә тутмақ.
Мәжүзә – кишини һәйран қалдуридиган, адәттин ташқири иш, һадисә, нәрсә, кәшпият.
Тагил – охшимиган рәң сизиқчилири.
Пана – өз һимайисидә сақлигучи, қоғылгучи, һимайә қылгучи.
Инсан – адәм, киши: инсан балиси.
Сәрләвхә – мавзу.
Әзәлдин – бурундин, қедимдин, әслидин, пәйда болушидин.
Салпаң – салпайған, саңгилап турған.
Налавәт – ләzzәт, раһәт.
Молчилик – һәммә нәрсә мол болуп, ешип-тешип турған һаләт.
Тұяқ – бәзи сүт әмгүчи һайванларниң аяқлириниң учидики мүңгүзсиман қаттиқ қисми.
Хорлук – камситилған, хорланған һаләт.
Қияпәт – сиртқи көрүнүш, түс.
Хисләт – адәм яки нәрсиниң муһим ижабий бәлгүси, тәрипи, сүпити, хусусийити.
Мәнбә – бирәр нәрсә елинидиган, чиқидиган, башлинидиган яки ишләпчиқирилидиган жай.
Мемүн – жугаш.
Егирмәк – пахта, жуң қатарлиқтарни созуп, бурап, жип һалитигә көлтүрмәк.
Факт – һәкүмий вакиә, һадисә вә шулар һәккىдикى мәлumat.
Саман – буғдай, арпа қатарлиқтар голлириниң янчилишидин насил болидиган ушшақ мәһсулат.

Фулач – икки қолини янга тұз қилип кәргендә бир қолниң учин-
дин йәнә бир қолниң учигиче болған арилиқ.

Латқа – дәрия, көл қатарлықтарниң тегиге чеккөн лай вә башқа
арилашмилар.

Хаман – зираәтни тепиш (янчиш) вә тазилаш үчүн етизиңдә
тәйярланған мәйдан, жай.

Тұтұн – маддилар көйгөндә, һавага ажырып чиқидиган ушшақ
зәрричиләрдин ибарәт болған газсиман жысмлар жиғиндиси.

Энциклопедия -илим-пәнниң һеммә саһалирини өз ичиге алған
яки бирөр саһа бойиче кәң, толук мәлumat беридиган лугәт
типидағы илмий топлам.

Нәйзә – тәмүр яки башқа металлардин ясалған учи бир тал
яғачқа орнитилған қедимки уруш қураллириниң бири.

Елан – көпчиликкә йәткүзүш зәрүр болған хәвәр.

Тамашибин – бирөр тамаша, оюнни көруш үчүн көлгөн кишиләр,
тамаша көргүчиләр .

Жар – жар селип һеммиге хәвәр бәрмәк, елан қылмақ.

Мундәрижә

Жаңылар тәбиәт

Тил вә нутук	5
Мәтин	8
Мунақимә қилиш мәтини	16
Сөзләш (нутук) мәдәнийитини үгінімиз	25
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	26
Изахат.....	26
Яхшидин үгән, ямандин жиркән	
Қаратма сөз	29
Қистурма сөз.....	33
Ә тавуши	35
В тавуши	38
Ф тавуши	39
Щ тавуши.....	42
Җ тавуши.....	46
Х, һ тавушлири.....	47
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	53
Тәкшүрүш диктанти	53
Вакит	
Тавушларниң аһаңдашлиқ қануни	55
Сөзләрниң удул вә көчмә мәнаси	58
Томур вә ясалма сөз	60
Томур сөзләр	64
Томур билән қошумчиниң йезилиши	66
Томур билән қошумчә	67
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	71
Инша	71
Бенакарлық	
Жұмлә әзалири	75
Егә	76
Хәвәр	78
Егә билән хәвәрниң оттурисиға қоюлидиган сизиқчә	79
Баш әзалар	81
Әгәшмә әзалар	85
Жұмлә әзалириниң бағлининиши	86
Жигиқ вә йейиқ жұмлә	88
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	88

Сәнъет (hүнәр)	
Сөз түркүмлири.....	91
Исим	94
Исимларниң бирлик вә көплүк түри	96
Хәт йезишни үгинимән. Хас вә умумий исимлар	102
Исимларниң егилек қошумчилири	106
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	115
Изахат.....	116
Атақлиқ шәхсләр	
Пеил тогрилиқ билгинимизни әскә чүшиrimiz	118
Пеил	122
Түп вә ясалма пеиллар	124
Болушлуқ вә болушсиз пеиллар	127
Сүпөт	134
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	138
Су – наятлиқ мәнбәси	
Түп вә ясалма сүпөтләр	143
Сан	152
Санаң сан вә дәрижә сан.....	155
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	163
Инша	164
Дәм елиш мәдәнийити. Мәйрәмләр	
Жил бойичә откөnlәрни тәкраплаш. Мәтиң вә жүмлә.....	165
Тавуш вә hәрип	167
Сөз вә униң тәркиви	168
Жүмлә әзалири	170
Сөз түркүмлири.....	170
Изахат.....	171
Тәкшүрүш диктанти	171

Оқуш нәшири

Арзиева Алийәм
Илиева Рашидәм
Азнибакиева Гүлварәм

ҮЙФУР ТИЛИ

Үмумий билим беридиган мектеппинң 3-синипи үчүн дәрислик

Төһрират башлиғи *M. Мәһәмдинов*
Муһәррири *M. Мәһәмдинов*
Техникилиқ муһәррири *O. Рысалиева*
Компьютерда сәһипилигөн *E. Козлова*

ИБ №175

Теришкө 15.06.2018 берилди. Неширгө 22.08.2018 қол қоюлди. Формати 70x100 ^{1/16}.
Офсетлик қөзөз. Іәріп түри «Мектепплик». Офсетлик нәшир. Шәртлик басма вариги 14,3.
Несапқа елинидиган басма вариги 5,66. Тиражи 1700. Бүйрутма 3670.
«Атамұра» корпорациясы» ЖҚШ, 050000, Алмута шәһири, Аблай хан проспекти, 75.
Қазақстан Жұмынурыйити «Атамұра» корпорациясы» ЖҚШнин Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

